

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 115 (17252)

2006 чылдың
СЕНТЯБРЬ 12,
вторник

Номерни парлаггаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.30.
Садар өртээ 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

БОДУНУҢ ОРУЛГАЗЫН КӨВУДЕТКЕН

Тыва Республиканың Чазааның хуралына 2006 чылдың январь-август айларда Тыва Республиканың каттышкан бюджетиниң күүселдезиниң баш бурунгаар үндүргөн түңнелдериниң болгаш республиканың яамыларының, ведомстволарының болгаш муниципалдыг тургузуларының Тыва Республиканың Чазааның доктаалдары-биле бадылаан бюджеттиң бодунуң орулганының планыг онаалдарының күүселдезиниң база 2006 чылдың үшкү кварталында үндүрүлгени долузу-биле чыыр сорулгалар дугайында айттыргыны чугалашкан. Бо талазы-биле илеткелди ТР-ниң Саң-хөө яамызының сайыдының бирги оралакчызы М.К.Нурсат кылган.

Бо чылдың эрткен сес айларында Тыва Республиканың каттышкан бюджетинче өртектиг ачы-дуза чедиргениниң янзы-бүрү орулгалары-биле кады бодунуң орулганы 1081,3 млн. рубль кирген, бердинген онаалданы 100,5 хуу күүсеткен. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, бодунуң орулганын кирип алыры 1,27 катап өскөн, азы 229,0 млн. рубль хөйүнү кирип алганын хуралга демделээн.

Бюджетче организацияларның орулганындан кирип алыр үндүрүг 162 хуу, ойнаар бизнестен—146, бойдус курлавырларын ажыглаан төлеверлерден—132, каттышкан орулгандан үндүрүг—131, акциялардан—109 хуу күүсеттинген. Республиканың бүгү кожууннары болгаш хоорайлары Тыва Республиканың бюджетинче бодунуң

орулгаларын кирир онаалдарын шуптузу күүсеткен.

Тыва Республиканың республика бюджетинче үндүрүлгелер болгаш чыылдалар кириери бо чылдың эрткен сес айларында 97,9 хуу күүсеттинген. План езугаар 738,5 млн. рубльди кирип алыр тургаш, херек кырында чыылда 722,9 млн. рубль болган. Хуу кижилериниң орулгаларындан, өңчү-хөреңгиден кирип алыр үндүрүлгелер чедир чыгдынмаанын илеткелчи чугаалаан.

Кожууннар чагыргалары Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарында айткан бодунуң орулганын өстүрериниң даалгаларын күүседир дээш август айда чогуур хемчеглерни ап чоруткан, ыңдыг-даа болза шупту яамылар болгаш ведомстволар ону күүседир шыдаваан. Оларга республи-

каның Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызы, Шимчевес хөреңгиниң кадастразының федералдыг эргелели, Үндүрүг албанының федералдыг эргелели хамааржыр.

Бо чылдың сентябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, бүгү деңнелдин бюджеттеринче кирер үндүрүлгелер болгаш чыылдалар талазы-биле төлээр өре 20,1 млн. рубль эвээжээн, эрткен чылдың эгези-биле деңнээрге, 293,1 млн. рубль болган.

Тыва Республиканың каттышкан бюджетинче сентябрь айда кирир боттуң орулганы 162,1 млн. рубль болуп турар. Ону айткан хуусаада күүседир хемчеглерни чугалашкан. Республиканың яамылары болгаш ведомстволары сентябрь 15-ке чедир коллегия хуралдарына республика бюджетиниң орулга талазы-биле даалгаларының күүселдезиниң түңнелдерин сайгаргаш, үшкү кварталдың онаалдарын күүседир хемчеглерни алырын дугурушкан.

Тыва Республиканың каттышкан бюджетиниң чарылгалыг кезээн отчеттүг үеде 5103,3 млн. рубльге күүсеткен. Шалың төлээринге 2798,6 млн. рубльди, аш-чемнерге, эмнерге—77,3 млн., коммунал ачы-дузазынга—176

млн., күш-ажылдың болгаш тылдың ажыл-ижиниң хоочуннарынга—52,9 млн., уруглар пособиезинге—130 млн. рубльди чоруткан болгаш өске-даа чарылгаларны кылган.

Республика бюджетинден бо чылдың сентябрь айда 757,5 млн. рубльди чарылгаары көрдүнгөн, ооң иштинден шалыңга 245,8 млн. рубльди чарылгаар, ол болза көрдүнгөн акшаның 32,5 хуузу болуп турарын илеткелчи айткан.

ТР-ниң энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агыйының сайыды С.А. Барыбин сес алгаш, бодувустуң орулгавысты өстүрер дээш ап турар хемчеглеринче четпес болганындан бердинген даалгаларны эрткен сес айда күүседир шыдаваанын, сентябрьда база дөрткү кварталда ол четпестерни эдер дээш ажылдап турарын Чазак кежигүннеринге дыңнаткан.

Ш.Д. Ооржак бюджеттерже кирер үндүрүлгелер болгаш чыылдалар өрезин төлөттирер дээш август айда багай эвес ажылдаанын чугаазында демделгээш, бо угланышкын-биле моон соңгаар хемчеглерни алырын чугулага көргөн. Бо чылдың эрткен сес айларында республиканың каттышкан бюджетинче 1081,3 млн. рубль бодунуң орулганын киригенин Дарга эки деп санааш, чылдың төңчүзүнге чедир ам-даа 800 млн. ажыг рубль боттуң орулганын кирир сорулга туруп турарын айткан. Сентябрь болгаш чылдың дөрткү кварталында шудургу ажылдап тургаш, ону күүседир аргалар барын ол чугаалаан.

Бистиң корр.

Байыр чедиришкени

Хүндүлүг Зоя Алдын-оол-овна!

Силерниң чырык черге, алдын хүннүң адаанга чаяттынып төрүттүнгөн юбилейлиг хүнүңер-биле чүректиң ханызындан изиг байыры чедирип тур мен.

Тываның херээжен чогаалчыларының аразындан база бир онзагай үнүг чоннуң ынак чогаалчызы, номчукчуларның сагыш-сеткилин сорунзалай хаара туду бээр шүлүктөрүн, чогаалдарның автору силер. Тывада эңне сураглыг «Шончалай», «Дуруялыг-Шөл», «Аяк хээлиг Тыва чуртум» дээш, өске-даа чыындыларындан шүлүктөрүн чоннуң ынак ырлары апаргылаан.

Уран-чечен сөстүг чогаалчы-выс силерге моон-даа соңгаар чогаалдыкы чедиришкенин, чаа-чаа чогаалдарны, каң кадыкшылды, аас-кежикти күзедим

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Дугаар тыртышышкыны эрткен

Сентябрь 7-8-те «Тыва» күрүениң теле-радиокомпаниязы, «Шын», «Тувинская правда», «Тыва Республика», «Тываның аныяктары» солуннарның редакциялары бүрүткеттирген кандидаттарга, бүрүткеттирген кандидаттар депшидип турар соңгулда каттыжышкынының соңгулда мурнунуң суртаалын чорударына халас болгаш төлеверлиг парлагга шөлү бээриниң дугаар тыртышышкынын эрттирген.

УДАВАС АЖЫГЛАЛГА КИРЕР

Тыва Республиканың Чазааның Капитал тудуг эргелели бо чылдың эрткен сес айларында 334,3 млн. рубльдин капитал салышкынын шингээди алган, 2005 чылдың бо үезинге деңнээрге, 198 хуу болуп турар. Эргелел 12 тудуг объекттин ажылгала кириген. Оларның аразында Кунгуртук суурда ыяш болбаазырадыр цех, Илынка суурда школаның комплекстиг дерилгези, Аянгаты, Ишти-Хем суурларда клубтар, Кызыл хоорайда аэровокзал, Берт-Даг суурда чагырга бажыңы болгаш өске-даа чугула тудуглар бар.

«Тывасвязьинформ» ажык акционер ниитилели Каа-Хем, Тээли суурларда АТС-терни ажылгала кириген, ниитизи-биле Тыва Республикада 14 объекттин тудуп дооскан.

ТР-ниң Чазааның Капитал тудуг эргелели сентябрьда Суг-Аксы суурда сугдан камгалаар тудугну эде кылырын, Кызылдың Буренская кудумчузунда 27 квартиралыг бажыңны, Кызылда газ ажыл-агыйының эде дерилгезин доозарын планнаан. Оларны хуусаазында ажылгала кирир дээш ажылдап турар.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Сүт-Хөл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составын немээриниң дугайында

Кызыл, 2006 чылдың сентябрь 7, № 107/607-4

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 21-де №126/621 «Сүт-Хөл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязын хевирлеп тургузарының дугайында» доктаалы-биле хевирлеп тургустунган Сүт-Хөл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаары-биле В.В. Доржунуң кандидатуразының талазы-биле саналды өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 11 пунктузун удуртулга болдурган, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаалдары болза:

1. Сүт-Хөл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына бадылаар эргелиг кежигүнү кылдыр 1985 чылда төрүттүнгөн, ортумак тускай эртемниг, түр када ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген Владислав Владимирович Доржуну томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л.М. ЯКУШКИНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л. ы. КАРА-САЛ.

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының 2006 чылдың август 31-де № 59-ТК «К.А. Бичелдейни Ангарскиниң №6 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээриниң дугайында» шийтпирин күш чок болдурарының дугайында

Кызыл, 2006 чылдың сентябрь 7, № 108/609-4

Улуг-Хем кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының 2006 чылдың август 31-де №30/4 «К.А. Бичелдейни Арыг-Үзүүнүң №118 соңгулда округундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидат кылдыр

бүрүткээриниң дугайында» шийтпирин-биле К.А. Бичелдей Арыг-Үзүүнүң №118 соңгулда округундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидат кылдыр бүрүткеткен. Бүрүткээң үе-шагы: 16 шак 35 минута.

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының 2006 чылдың август 31-де №59-ТК «К.А. Бичелдейни Ангарскиниң №6 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээриниң дугайында» шийтпирин-биле К.А. Бичелдей Ангарскиниң №6 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидат кылдыр бүрүткеткен. Бүрүткээң үе-шагы: 17 шак 30 минута.

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 38 чүүлүнүн 19 пунктузунга дүүштүр чаңгыс ол-ла соңгулдарыны эрттирп турда кандидат чүгле чаңгыс соңгулда округундан бүрүткеткен туруп болур.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының 80 чүүлүнүн 1 кезээнге, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 76 чүүлүнүн 1 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаалдары болза:

1. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының 2006 чылдың август 31-де №59-ТК «К.А. Бичелдейни Ангарскиниң №6 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээриниң дугайында» шийтпирин күш чок болдурар.

2. Бо доктаалды Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынче чоргузар.

3. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л. ы. КАРА-САЛ.

Тыва Республиканың Улуг Журалының Төлээлекчилер палатазының депутаттарына кандидаттар

Кызыл хоорайның Ленинградский №3 (Песочная, Сибирская, Колхозная, Сельскохозяйственная, Спортивная, Солнечная, Хвойная, Республиканская кудумчулар) соңгулда округу
Киров Салчакович ДИЛАК

1942 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының специализи.

Эргим соңгукчулар! Эрткен чыышта, 2002-2006 чылдарда, соңгукчуларның кээр ужурлуг хуузу соңгулда участогунга чедир келбээнинден УХ-ге силерниң эрге-ажыынар камгалаар төлээ бо округтан чок эрткен. Ынчангаш үстүнде кудумчуларның соңгукчуларын октябрь 8-те школа-интернатка кээп, мени деткириңерни кыйгырдым. Мээң бүгү ажыл-чо-

рудулгамның 26 ажыг чылы чоннун социал камгалал шугумунга эрткен, программалар социал угланышкынныг. Ооң-биле таныжып, немей санал-оналыңарны, күзүшкүннериңерни кириңерни диледим. Бир эвес бо соңгулдаларда мээң кандидатурам деткизиңерзе, силерниң идегелиңерни бүзүредир дээш бар дуржулгамны ажыглап, боттандыраар мен. Район болгаш Дээди Советтерге соңгудуп чораан арга-дуржулгам база бар.
(Халас болгаш төлевирлиг үндезинге парлаан).

Сүт-Хөлдүң Кызыл-Тайганың №98 соңгулда округу
Кошкар-оол Доржуевич ОНДАР

Соңгукчуларым мени депутатка соңгуп каар болза, экономика, саң-хөө талазы-биле эртемниг, улуг арга-дуржулгалыг болганым-

да Тываның, кожууннун бюджетиниң орулгалыг кезээн көвүдөдир хемчеглерни ап, орта бодумнун үлүүмнү кириңер мен.
(Халас үндезинге парлаан).

Кызыл хоорайның №22 Кочетов соңгулда округу
Владимир Антонович ВЕЛЕБСКИЙ

«Чаңгыс демниг Россия» партиядан депшиткен. Ооң мурнунда шеригниң профессионал ажылдакчызы, бөгүнде Совет Эвилелиниң Маадыры Н.Н.Макаренко аттыг №15 муниципалдыг лицейниң башкызы. Хүндүлүг, соңгукчулар!

Силер эң-нө үнелиг чүүл — ажы-төлүңерни башкыларга бүзүрөп турар силер. Бис силерниң бүзүрелиңерни шыңзыдар дээш ажылдап турар бис. Силерниң деткимчелерни манап артывыс! «Чаңгыс демниг Россия» — күчүлүг Тыва!
(Халас, төлевирлиг парлаан).

Кызыл хоорайның №35 Бай-Хаак соңгулда округу
Андрей Бүрүкейевич ООРЖАК

«Чаңгыс демниг Россия» партиядан депшиткен. Төлээлекчилер палатазының бирги чыыжының ол-ла соңгулда округундан депутат. «Коммунальщик» КУБ-тун директору.

Хүндүлүг соңгукчулар! Октябрь 8-те «Строитель» Культура бажыңыңа кээп, мени дээш үнүңерни бээриңерни диледим.
(Халас үндезинге парлаан).

Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттарының кичээңгейинге!

Халас болгаш төлевирлиг үндезинге парладыр суртаал материалдарын 2 хонук бурунгаар эккээрин дыңнадып тур.

ТР-ниң Улуг Журалының Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидат

Тес-Хемниң №16 соңгулда округу, Алдын-кыс Темир-ооловна КОНГАР

Алдын-кысты соңгуулуңар!

Депутатка кандидат дээш, Депшиттирип черле көрбээң — Соңгулдага киржип чорбаан, Солун кичи чаңгыс Конгар! Парламент — Улуг Хурал Бажыңа-даа кирбээң Конгар. Дааскан-берген ажылыңа Дайынчы-ла чораан Конгар. Даргалап-даа, сайыттап-даа Дадыгып-ла келген Конгар. Дуза кадар ажылдарга Дуржулганы улуг Конгар. Кандидаттар аразында Кара чаңгыс ие кичи — Артык сеткил, аажы-даа чок Алдын-кысты соңгуулуңар!

К. ЧОДУ.

(Халас үндезинге парлаан).

Тыва Республиканың Улуг Журалының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарына кандидаттарның болгаш соңгулда каттыжышкыннарының дугаар тыртыышкыны езугаар халас болгаш төлевирлиг үндезинге суртаал материалдарын «Шын» солунга парладырының хүннери

Четверг, сентябрь 14

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (халас үндезинге):

1. Оюн Василий Михайлович
2. Доржу Чодураа Михайловна
3. Куулар Таисья Болустайевна
4. Күжүгет Светлана Сагадаевна
5. Куулар Инна Монгушовна
6. Сарыглар Виктор Чадаалайович
7. Пюрюна Виктор Кууларович

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидат (төлевирлиг үндезинге):

1. Даржаа Алина Викторовна
- Төлээлекчилер палатазы, соңгулда каттыжышкыны (халас үндезинге) —

«Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россия политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры.

Төлээлекчилер палатазының депутаттарына кандидаттар (халас болгаш төлевирлиг үндезинге):

1. Балчый-оол Александр Константинович
2. Самдан Толбан Семенович
3. Мельничкова Татьяна Степановна
4. Сурунчап Марианна Кызыл-ооловна
5. Коряев Юрий Иванович
6. Медовикова Любовь Петровна
7. Кыргыз Шолбан Идамчапович
8. Суван-оол Орлан Николаевич
9. Курт-Оглы Шамиль Нурьевич
10. Хопуя Шолбан Ховалыгович
11. Ощепкова Светлана Михайловна
12. Абаев Николай Вячеславович
13. Юрков Николай Николаевич
14. Хайжок Галина Пелековна
15. Монгуш Эрес-оол Александрович
16. Биче-оол Анатолий Васильевич
17. Хомушку Игорь Доржуевич
18. Монгуш Владимир Комбуй-оолович
19. Сат Виктор Комбуевич
20. Ооржак Сара Монгушовна
21. Сат Анай-Хаак Чеховна
22. Монгуш Хонук-оол Доржуевич
23. Монгуш Алексей Канчыыр-оолович
24. Ондар Сергей Канзан-оолович
25. Бирлей Эрес-оол Дасович

26. Ховалыг Бавуу Доржуевич

27. Лойко Виктор Александрович

28. Верзаков Анатолий Иванович

29. Ашанин Сергей Николаевич

Суббота, сентябрь 16

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (халас үндезинге):

1. Салчак Тавалай Чилбакаевич
2. Юрков Василий Илларионович
3. Бояркина Ирина Владимировна
4. Ооржак Дандар Дандар-оолович
5. Гостюхин Андрей Викторович
6. Монгуш Даваа Душтеевич
7. Кенден Алдын-оол Ондарович

Хоойлужудулга палатазы, соңгулда каттыжышкыны (төлевирлиг үндезинге) —

«Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россия политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры.

Төлээлекчилер палатазының депутаттарына кандидаттар (халас болгаш төлевирлиг үндезинге):

1. Доре Эдуард Монгушевич
2. Сарыглар Аян Олегович
3. Шолур Мария Тонгаковна
4. Тюлюш Алдын-оол Дарын-оолович
5. Байыр-оол Шолбан Кара-Кысович
6. Сангаажап Седип Монгушович
7. Кирьянова Ольга Игорьевна
8. Тюлюш Мерген Суктер-оолович
9. Самчан Алексей Делгер-оолович
10. Саган Сергей Дамчанович
11. Майдыр Монге Махоевна
12. Бельник Александр Анатольевич
13. Кувезина Наталья Юрьевна
14. Поталова Анна Мухамеджановна
15. Саая Александра Когооловна
16. Салчак Сергей Сээ-Сюрюнович
17. Куулар Мерген-оол Артыкпаевич
18. Ковалев Александр Иванович
19. Слюсарев Виктор Петрович
20. Васильев Денис Владимирович
21. Ооржак Дакар Маайович
22. Ховалыг Иргит Биче-оолович
23. Байыр-оол Чаш-оол Шойдар-оолович
24. Ондар Аржаана Сарыг-ооловна

25. Куулар Валерий Николаевич

26. Серен Мерген Донгакович

27. Артык-оол Алексей Сундуевич

28. Грибас Николай Пятрасович

29. Соболева Елена Алексеевна

Вторник, сентябрь 19

Хоойлужудулга палатазы, соңгулда каттыжышкыны (халас үндезинге) —

«Россия Федерациязының коммунистиг партиязы» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (халас үндезинге):

1. Вальков Виталий Григорьевич
2. Канзай Орлан Михайлович
3. Швец Игорь Никитович
4. Глухов Виктор Григорьевич
5. Сафрин Сергей Викторович
6. Чучев Иван Васильевич
7. Салчак Саяна Банкет-ооловна
8. Самойленко Ирина Петровна
9. Вусатый Виктор Васильевич

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (төлевирлиг үндезинге):

1. Ондар Сергей Чорбаевич
2. Балчый-оол Борис Константинович
3. Куулар Таисья Болустайевна

Төлээлекчилер палатазының депутаттарына кандидаттар (халас болгаш төлевирлиг үндезинге парлаар):

1. Бамба Мерген Бадыевич
2. Шинин Роман Кызыл-оолович
3. Кужугет Сергей Сендажиевич
4. Маадыр-оол Аясмаа Мопуевна
5. Тас-оол Людмила Шынгыровна
6. Почикаева Надежда Валентиновна
7. Монгуш Леонид Викторович
8. Айвазан Сергей Рафикович
9. Яндай-оол Светлана Биче-ооловна
10. Власкин Николай Викторович
11. Конвиз Александр Сергеевич
12. Бунькова Наталья Петровна
13. Доспан Чечек-оол Иванович
14. Отук-оол Орлан Олегович
15. Долаан Арина Арапчоровна

16. Ковалева Татьяна Николаевна

17. Куулар Лариса Шангыровна

18. Саар Галина Николаевна

19. Доскаар Долаана Тогбатовна

20. Монгуш Виталий Сыкырбанович

21. Сат Родин Сотович

22. Музыка Виктор Модестович

23. Ярмова Марина Владимировна

24. Елисеев Юрий Викторович

25. Чыргала Анатолий Шактар-оолович

26. Сиинлимаа Светлана Доспан-ооловна

27. Доронин Михаил Викторович

Четверг, сентябрь 21

Хоойлужудулга палатазы, соңгулда каттыжышкыны (халас парлаар) —

«Россияның либерал-демократтыг партиязы» (РЛДП) политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (халас үндезинге):

1. Шырыпчык Олег Колович
2. Сиорлас Сергей Владимирович
3. Оюн Ким Кызыл-оолович
4. Дамба-Хуурак Анатолий Партизанович
5. Орус-оол Владимир Соянович
6. Наксыл Эдуард Таж-оолович
7. Сат Радимир Шырапович
8. Данзын Эрес Александрович

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (төлевирлиг үндезинге):

1. Сиорлас Сергей Владимирович
2. Ушкалов Вячеслав Андреевич
3. Волгина Людмила Леонидовна

Төлээлекчилер палатазының депутаттарына кандидаттар (халас болгаш төлевирлиг үндезинге):

1. Сонам Чечек Докуровна
2. Комбу Алдын-кыс Чамзырыновна
3. Дорофеев Андрей Ильич
4. Чанзан Владимир Салчакович
5. Туруш Бежен-оол Кууларович
6. Зеленова Надежда Петровна
7. Норбу Адар Маппакович
8. Захарова Светлана Юрьевна
9. Кужугет Людмила Конгаровна

- Монгуш Монгун-оол Сынаевич
- Намчан-оол Шевер-оол Шимекович
- Доржукай Михаил Күдерович
- Сат Александр Стан-оолович
- Цыдендоржиева Валентина Сенгиджеповна
- Коледова Светлана Михайловна
- Мининко Евгений Вячеславович
- Кривцов Юрий Андреевич
- Ооржак Наксыл-оол Чадамбаевич
- Монгуш Вячеслав Алексеевич
- Ойдуупаа Айдың Климович
- Монгуш Сергей Сочуевич
- Тыт-оол Юрий Давааевич
- Монгуш Сыгыр-оол Дукчут-оолович
- Начын Аркадий Александрович
- Хөлчүкпен Валентина Бошкаевна
- Спиридонова Нина Васильевна
- Петухов Владимир Анатольевич
- Фунтикова Валентина Михайловна
- Бызыптаа Юрий Монгушович
- Донгак Макал Бавукович
- Донгак Юрий Калдар-оолович

Суббота, сентябрь 23

Хоойлужудулга палатазы, соңгулда каттыжыышкыны (төлөвирлиг үндезинге) – «Родина» политиктиг партияның регионалдыг салбыры.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (халас үндезинге):

- Дамчай Ольга Михайловна
- Сундуй Алексей Михайлович
- Монгуш Демир-Монге Димиршидиевич
- Лебедев Юрий Александрович
- Ушкалов Вячеслав Андреевич
- Сат Зоя Назытыевна
- Омзар Ольга Серзеевна
- Лаа Аяс Кара-оолович

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидат (төлөвирлиг үндезинге):

- Сотпа Орлан Алан-оолович

Төлөвирликтер палатазының депутаттарына кандидаттар (халас болгаш төлөвирлиг үндезинге):

- Балчир Валентина Бадыевна
- Балчар Виталий Иргитович
- Монгуш Николай Давааевич
- Донгак Виктор Байдосович
- Тонгурбан Валентина Алексеевна
- Дугур Седеней Бараанович
- Амбаржи Владимир Андреевич
- Кундан Эрес Александрович
- Киреев Сергей Федорович
- Шалган Елизавета Андреевна
- Сарыглар Жанна Кыргысовна
- Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич
- Сенди Руфина Давааевна
- Мандан-оол Эрес Лопсанчапович
- Санчы Эрес Туматович
- Даваакай Лина Викторовна
- Монгуш Алена Бадарчиевна
- Дагба-Лама Эдуард Эник-оолович
- Маады Зоя Дажиевна
- Тюлюш Юрий Пюрбиевич
- Ховалыг Наталия Күске-Караевна
- Тулуш Артур Аня-оолович
- Опул-оол Любовь Михайловна
- Кара-Донгак Андрей Чагырович
- Хомушку Марианна Биновова
- Куулар Монгун-оол Шигжитович
- Онкуда Шимет Хулер-оолович
- Тарыма Валерий Ооржаккович
- Кунчу Людмила Васильевна
- Лопчар Любомир Севенович

Вторник, сентябрь 26

Хоойлужудулга палатазы, соңгулда каттыжыышкыны (халас парлаар) –

«Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россия политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (халас үндезинге):

- Литвиенко Мария Афанасьевна
- Соян Сенги Шадаевич
- Сотпа Орлан Алан-оолович
- Конвиз Сергей Семенович
- Клюев Вячеслав Борисович

- Салчак Юрий Шыдыраевич
- Деге Роза Доржуевна
- Ховалыг Маадыр-оол Бартыштаанович

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (төлөвирлиг үндезинге):

- Вальков Виталий Григорьевич
- Оюн Василий Майлолович
- Дамба-Хуурак Анатолий Партизанович

Төлөвирликтер палатазының депутаттарына кандидаттар (халас болгаш төлөвирлиг үндезинге):

- Ооржак Сергей Внаажыкович
- Дамчан Тамара Сумуевна
- Оюн Ирина Кыргысовна
- Петров Александр Валентинович
- Дубровский Николай Григорьевич
- Фирсова Мария Михайловна
- Минчир-оол Азлита Шуруккаевна
- Акберов Вейсал Сейфал Оглы
- Күжүгет Борис Очурович
- Базыр Марта Кимовна
- Чаш-оол Артур Кызыл-оолович
- Таспанчик Манмаа Ламажаповна
- Сомам Эрес Монгун-оолович
- Лаптев Сергей Михайлович
- Соян Роман Маскырович
- Хертек Светлана Кунзен-ооловна
- Шестаков Владимир Васильевич
- Дагба Мерген Балыкаевич
- Ооржак Шолбан Баянович
- Ондар Өргелээр Чувурекович
- Будылин Сергей Георгиевич
- Мистров Александр Алексеевич
- Мого-Хурен Марианна Шириин-ооловна
- Матракин Александр Георгиевич
- Шавыраа Карбай-оол Хертекович
- Сагды Чечекмаа Тулуш-ооловна
- Серен-Хуурак Владимир Доржуевич
- Опей-оол Уляна Павловна
- Монгуш Клара Садыгановна
- Ондар Владимир Чылбакович

Четверг, сентябрь 28

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (халас үндезинге):

- Анганзоров Федор Алексеевич
- Астанина Валентина Викторовна
- Киштер Сергей Александрович
- Ооржак Мого-оол Серен-Ламаевич
- Доржу Александр Хертекович
- Ховалыг Валерий Самбылдаевич
- Ондар Онер Хулер-оолович
- Монгуш Иван Шыванович
- Даваа Кан-оол Тимурович

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (төлөвирлиг үндезинге):

- Холчукпа Сергей Кыргысович
- Оюн Вадим Орамбалович

Төлөвирликтер палатазы, соңгулда каттыжыышкыны (халас парлаар) –

«РФКП» политиктиг партияның Тыва Республикада салбыры.

Төлөвирликтер палатазының депутаттарына кандидаттар (халас болгаш төлөвирлиг үндезинге):

- Оюн Байлак Монгеевна
- Сат Борис Дзэкович
- Оюн Монгун-оол Тамбаевич
- Оюн Александр Багай-оолович
- Санчат Титов Комбуевич
- Оюн Борис Бижечи-оолович
- Монгуш Светлана Ондаровна
- Машкара Айлана Кадыг-ооловна
- Ооржак Любовь Мандараевна
- Чунарева Ольга Карбуевна
- Томбуу Мирослав Николаевич
- Санчат Саян Кан-оолович
- Белчит Валерий Чолбаевич
- Шивит-Хуурак Илья Кимович
- Чооду Чечена Григорьевна
- Монгуш Ириана Чоодуевна
- Чангы-оол Олег Санхоевич
- Почикаев Сергей Владимирович
- Иргит Чечена Михайловна
- Даржаа Аржаан Николаевна
- Маады Галина Монгушевна
- Монгуш Орлан Адар-оолович
- Кужугет Оюн-оол Чоруккуевич

- Сат Леонид Комбужапович
- Монгуш Зинаида Кулаевна
- Ооржак Варвара Норбу-Самбуевна
- Намдак Павел Степанович
- Хмыров Семен Николаевич
- Бородкин Андрей Владимирович
- Ондар Марат-оол Идамович

Суббота, сентябрь 30

Хоойлужудулга палатазы, соңгулда каттыжыышкыны (төлөвирлиг парлаар) – «Россияның либерал-демократтыг партиясы» (ЛДПР) политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбыры.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (халас үндезинге):

- Ховалыг Дамдынчап Биче-оолович
- Холчукпа Сергей Кыргысович
- Содунам Владимир Васильевич
- Молин Виктор Алексеевич
- Коткин Кин Чигжит-оолович
- Сиорлас Николай Владимирович
- Куулар Шолбан Сарыг-Кидисович
- Харченко Виктор Петрович

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (төлөвирлиг):

- Конгар Алдын-кыс Темир-ооловна
- Сафрин Сергей Викторович
- Деге Роза Доржуевна

Төлөвирликтер палатазының депутаттарына кандидаттар (халас болгаш төлөвирлиг үндезинге):

- Левчук Ирина Юрьевна
- Ооржак Айдын Чылбаевич
- Ондар Николай Алдын-оолович
- Доржукай Вячеслав Михайлович
- Бадра Игорь Иргитович
- Шожат Доржу Байкараевич
- Тулуш Олег Павлович
- Тевек Алексей Кара-Салович
- Большаков Александр Васильевич
- Крылова Светлана Васильевна
- Спиридонова Лариса Чадамбаевна
- Дамбиев Орлан Федорович
- Кужугет Калинин-оол Сергеевич
- Волкогинов Александр Сергеевич
- Манчын Экер-оол Маринович
- Даржай Лариса Кызыл-ооловна
- Степанов Алексей Севзэнович
- Кужугет Владимир Чулеевич
- Томбулак Артыш Викторович
- Самбала Елена Эрес-ооловна
- Куулар Владимир Ондарович
- Шелехов Александр Васильевич
- Германова Наталья Степановна
- Кашпых-оол Сергей Хавыйевич
- Долгих Татьяна Игорьевна
- Нурзет, Кара-кыс Дамбаевна
- Новицкий Александр Александрович
- Савилов Владимир Степанович
- Бардынова Фаина Бюрюкеевна
- Тюлюш Валерий Янчапович

Вторник, октябрь 3

Хоойлужудулга палатазы, соңгулда каттыжыышкыны (халас парлаар) – «Амыдыралдың Россия партиясы» политиктиг партияның регионалдыг салбыры.

Хоойлужудулга палатазы, соңгулда каттыжыышкыны (төлөвирлиг парлаар) –

«Амыдыралдың Россия партиясы» политиктиг партияның регионалдыг салбыры.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (халас үндезинге):

- Куулар Михаил Ким-оолович
- Адымачи Александр Александрович
- Попов Андрей Николаевич
- Монгуш Сергей Саин-Белекович
- Балчий-оол Борис Константинович
- Монгуш Борис Билчин-оолович
- Бартына-Сады Виталий Монгушевич
- Ооржак Дандар-оол Хаянгырбаевич

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (төлөвирлиг парлаар):

- Самойленко Ирина Петровна

депутаттарына кандидаттар (халас болгаш төлөвирлиг үндезинге):

- Вознюк Александр Анатольевич
- Шыырап Сергей Иванович
- Бачевская Валентина Петровна
- Монгуш Айлакмаа Вячеславовна
- Тыкыл-оол Ольга Арамбаловна
- Горев Сергей Григорьевич
- Хорлуу Айслуу Васильевна
- Лямин Николай Владимирович
- Анан-оол Игорь Андреевич
- Огнева Людмила Алексеевна
- Николаева Клавдия Семеновна
- Нурзет Андрей Артаевич
- Сиразитдинова Алефтина Кыргысовна
- Казанцева Ирина Владимировна
- Лысенко Дмитрий Владимирович
- Шагаалан Раиса Дакаевна
- Саая Рада Эрес-ооловна
- Монгуш Марина Байыровна
- Ооржак Ирина Доржатпаевна
- Иргит Александр Чыдам-оолович
- Салчак Валерий Чамзанович
- Ооржак Николай Кок-оолович
- Маадыр-оол Марина Апан-ооловна
- Куулар Хуреш-оол Болат-оолович
- Оккан Олег Куускаалович
- Куулар Наталья Кончаевна
- Ликчар Галина Михайловна
- Куулар Хемер-оол Биче-оолович
- Саая Борис Бадын-оолович
- Чымба Салчак Васильевич

Четверг, октябрь 5

Хоойлужудулга палатазы, соңгулда каттыжыышкыны (халас парлаар) – «Родина» политиктиг партияның регионалдыг салбыры.

Хоойлужудулга палатазы, соңгулда каттыжыышкыны (төлөвирлиг):

«Россия Федерациязының коммунисттиг партиясы» политиктиг партияның Тыва Республикада салбыры.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (халас үндезинге):

- Беспалов Владимир Григорьевич
- Шыырап Байыр-оол Серенович
- Сендажи Любовь Сагдыевна
- Волгина Людмила Леонидовна
- Даржаа Алина Викторовна
- Монгуш Роман Степанович
- Ооржак Андриан Шериг-оолович
- Ооржак Шолбан Александрович

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар (төлөвирлиг үндезинге):

- Канзай Орлан Михайлович
- Сат Зоя Назытыевна

Төлөвирликтер палатазының депутаттарына кандидаттар (халас болгаш төлөвирлиг үндезинге):

- Неделин Владимир Сергеевич
- Ховалыг Херем Семенович
- Изотов Борис Александрович
- Ондар Александра Чаш-ооловна
- Куулар Валерий Сагаанович
- Суван Павел Тюлюшович
- Шириндуу Очур Сотнамович
- Ооржак Надежда Соскур-ооловна
- Серен Анатолий Сергеевич
- Кочетков Владимир Иванович
- Черкашин Александр Александрович
- Домур-оол Валентина Одурековна
- Кызыл-оол Салим Толаанович
- Ооржак Аржаан Никифорович
- Чулдум Маргарита Михайловна
- Ооржак Оюн-оол Николаевич
- Аймаа Анатолий Кавааевич
- Хертек Сайлыкмаа Очуровна
- Бадый-оол Юрий Хертекович
- Монгуш Олег Дадар-оолович
- Таргын Орлан Октябрьович
- Донгак Чинчи Олеговна
- Күжүгет Василий Клиновович
- Монгуш Аннела Александровна
- Барбалдай Николай Владимирович
- Сандан Валерий Таан-оолович
- Ондар Мира Тадар-ооловна
- Бичи-оол Валерий Кызыл-оолович
- Сат Виктор Канчыыр-оолович

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢ-БИЛЕ, КЫЗЫЛ!

Хоорай байырлалындан

Сентябрь 9-та Хоорай хүнүнүн байырлалы хоорайның бүдүрүлгө болгаш организацияларының коллективтеринин парад-чыскаалы-биле эгелээн.

Байырлыг чыскаалды Кызыл хоорай чагыргазының ажылдакчылары, хоорайның өөредилге килдизи, школалар, уруглар албан черлери баштап үнүпкен. Кижилер бүрүзүнүн холдарында чүзүн-баазын өңүг шарлар, туктар, чечектер. Коллектив бүрүзүнүн командылакчызынын: «Төрүттүнген хүнүн-биле, Кызыл!» деп кыйгызын чыскаалда турарларның диңмиттиг «Ура!»-зы деткип турган. Парад-чыскаал национал парктан эгелээш, Арат шөлүңгө четкеш, дедир 5 чыл стадионунга кээп турда, чарлакчы коллектив бүрүзү-биле таныштырып, оларның чедишкннерин чарлап турган. 92 чыл бурунгаар Тыва чуртка Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринге бир дугаар тургустунган Кызыл хоорайның барык бүгү төөгүзүн бо байырлал чыскаалы херечилеп, стадионда чыылганнарның сагыш-сеткилинге чоргааралды оттуруп турган.

Чыскаал соонда Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак база республиканың удуртучулары кызылчыларга болгаш аалчыларга байыр чедирген.

Ооң соонда найысылалдың хүнүңгө алдар болдуруп чыл эгезинде чарлаан конкурстарның тилекчилеринге шаңналдарны тывыскаан.

Бистиң корр.

Ипподромга маргылдаа

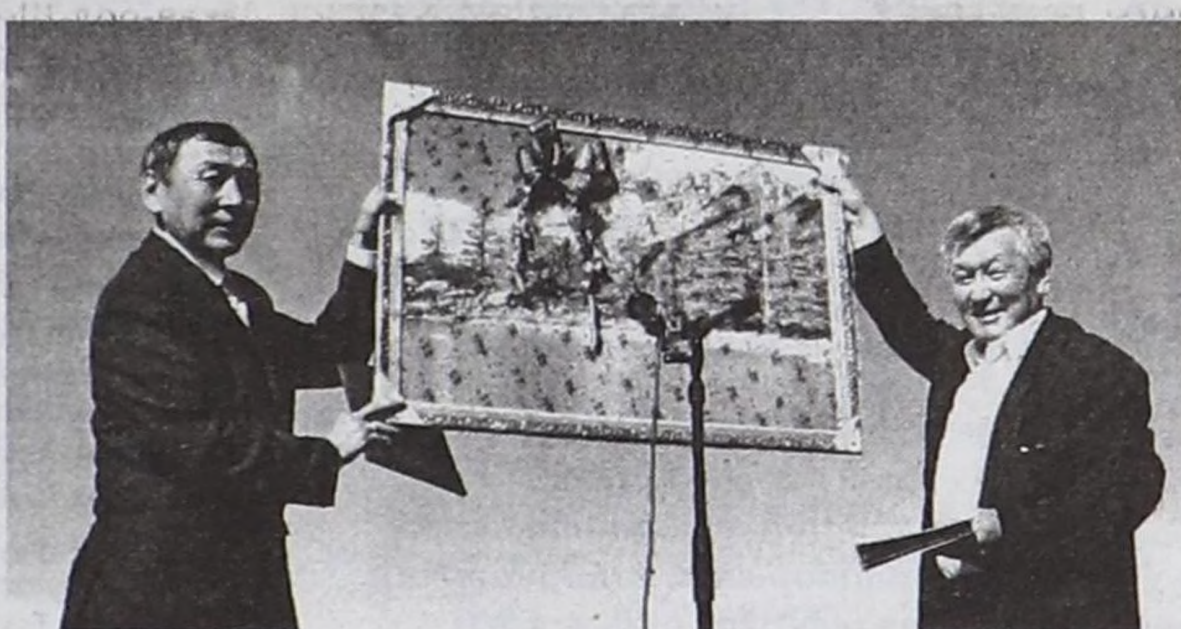
ДЕВИРЖЭЭН МАЛДАРНЫҢ ЧАРЫЖЫ

Сентябрь айның баштайгы аяс, чылыг хүннери республикага чүгле куруак чайны эвес, а элээн солун улуг болушкуннарны: политиктиг амыдыралда — Улуг Хуралдың ийи палатазынче соңгулда кампаниязының эгелээнин, хөй-ниити амыдыралында — Кызылдың Хоорай хүнүн, а бөдүүн чонга — эвээш эвес спортчу маргылдааларны, ооң иштинде Кызылда катап «төрүттүнген» ипподромну сөңнээн. Бо удаа маңаа оларның бирээзи — хоорай ипподромунга эрткен аът чарыжынга доктаалы.

Чогум шынын алыр болза, каш ай бурунгаар Кызылдың ипподромун ынчаар адаары-даа берге турган. Эрткен чүс чылдың 90 чылдарының ортузунда канчаар-даа аажок үптеттинген ипподромдан чүгле бажың ханазы арткан турганын республиканың чону билер. Аңаа сөөлгү маргылдаа 1994 чылда Тыва ССРЭ-ге каттышканының 50 чылын демдеглед турда эрткен. Кагдынган ипподромну «бомжулар», арагачылар «ээлеп» турган, оларның «сагыш чованчыр» эдилелиниң түңнелинде, ооң ээн бажыңы сөөлүңде мырыңай хөй-ниити арыгланыр черже шилчээ. Ынчалза-даа аът малга болгаш оларның чарыжынга

риалдары-биле эки тура-биле катап септеп, «диргизип» кааннар. Ипподромнун бажыңының септелгези ам колдуу доозулган болгаш ишти шеверлеттинген деп болур, а көрүкчүлерге эптиг чаа олуттар индирлери база бажыңның ийи талазында катап кылдынган.

Кызылдың, харын-даа республиканың чонунга Хоорай хүнүнде мындыг улуг белекти сөңнээн эрес-кежээ, тура-соруктуг оолдарга, маргылдааның киржикчилеринге болгаш көрүкчүлеринге болгаш аарыкчыларынга ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак, «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның тыва регионалдыг салбырының удур-

септеттинген ипподром аът спортунга ынактарның езулуг дыштаныр чери апарынга идегелин илереткеннер.

«Чес-Булуң» КБК-ның оолдарына аңгы байыр чедиришкенин Сүт-Хөл кожуунун аът спортунун федерациязының даргазы Орлан Монгуш кылган, а кожуунун чагырыкчызы Иван Монгуш хүнүн мурнунга ипподромну катап септээн оолдарның удуртучулары — Геннадий Монгушту (Тываның Арзылаң мөгези), Маадыр Сарыгларны, Чымба Салчакты онзалап адап демдеглээш, оларга база Кызыл хоорайның чагыргазына Хоорай хүнү-биле белек-селектерин тывыскаан. «Ишкин» КУБ-туң кежигүннери оолдар септеттинген ипподромга ниитизи-биле 8 аътты белекке берген. Чаа ипподромга баштайгы белектер саны ынчалдыр ажыттынган, а аңаа эң улуг белек эки аът болбайн канчаар. Аътты амгы үениң «угаанның» автомашиналары безин солуп шыдаваан, ол кайы-даа чоннарның кончуг ажыктыг, ынак болгаш алгап ырлаар малы болуп арткан, артар-даа.

Ипподромга аът чарыштарын сөөлгү 12 чыл иштинде бир дугаар эрттирип турар-даа болза, аңаа киржир күзелдиг кожууннар төлээлери элээн хөй болган. Чижээ, Чөөн-Хемчик кожуундан чаңгыс чүгүрүк аът киришкен. Чарлакчы, Россия Федерациязының алдар-

маргыжар сен?!

Ийи дугаарында Эрзинден Байыр Дамдынның Макет деп шолалыг ады маңаап келген (5.55 сек.). Үш дугаар черни Чаа-Хөлдөн Эдуард Дагба-Ламаның Чинге-Доруг деп ады (5.56 сек.) ээлээн.

4 хар чедир назылыг анык чыраалаар аъттар
Шөлдү ийи долгандыр маңаар аъттарның бо чарыжынга чүгле ийи аът киришкен. Маңаа Чеди-Хөлдөн Эдуард Долаанның шилги ады бирги черни алган (5.36 сек.). Ол кады чарышканы Нектар деп шолалыг аътты элээн ыракка каапкаш келген, а ооң ээзи Аян Канзан Чаа-Хөл кожуун чурттуг.

Улуг челер аъттар
4800 мерге үш долгандырыг кысыр бо чарышка ниитизи-биле сел мал киришкен. Оларның аразында Кур-Чер суурдан Андрей Түлүштүң 66 дугаар Ширээ-Доруг деп ады мырыңай 18 харлыг! Назыны улгады-даа берген болза, бо хүннерге чедир маңаавышаан мал финишке алды дугаар кирип келген. Ол «аныяктар» аразында бодунун шинээн мунукчузу-биле билип-ле турган боор, ынчалза-даа Ширээ-Доруг хемчээлин чедир маңаан, а бо чарыштың финижинге четпейн, чарыжын соксаткан аът база бар болдур ийин. Малдың ээзин бүгүдеге чарлап хомудатпазы-биле маңаа чүгле кожуунун Бии-Хем деп айтыл каайн.

Улуг челер аъттарның бо чарыжынга Сүт-Хөлдөн Ачыты Монгуштуң 12 харлыг кара ады эртип келген. Үези — 8 минута 08 секундта. Ийи дугаар черни Шамбалыгдан Андрей Ондарның кара ады ээлээн (8.20 сек.). Үш дугаарында база-ла Кызыл кожуундан Леонид Сааяның Тайга деп ады келген (8.23 сек.).

Улуг чыраалаар аъттар
Чарыш шөлүн база-ла үш долгандыр маңаар чарышка дөрт аът киришкен. Бо хемчээлге бирги черни Сүт-Хөлдөн Василий Монгуштуң кара ады алган (7.39 сек.). Ийги черни Кызыл кожуунун Кур-Чер сумудан Ай-Херел Түлүштүң Дымок деп ады (7.43 сек.), а үшкү черни база-ла ол

ынак Сүт-Хөлдүн оолдары: кожуунун аът спортунун федерациязы болгаш «Чес-Булуң» көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин кооперативинин 20 хире аныяк кежигүннери сүмелешкеш, боттарының күжү-биле октаттынган, тоймаглаттынган ипподромну каш ай иштинде боттарының тудуг мате-

тукчузу Шолбан Кара-оол, Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак олар байыр чедирип чүве чугаалааш, Сүт-Хөл кожуунун оолдарының кылып чоруткан улуг ажылын мактааш, чедир кылдынмаан ажылдарга боттарының талазындан моон соңгаар дузалаарын аазааннар болгаш катап

черден Доржу Монгуштуң Малыш деп ады (8.22 сек.) ээлээн. Тывада сураглыг чылгычы, мөге Сергей Ынаалайның бора ады чарыжын финишке четпейн, соксаткан. Кол судья адының мункузузун ол шийтири-биле чөпшээрешкени ол боор, аңаа кандыг-даа чөмөлээшкени кылбаан. Ынчалза-даа Сергей Ынаалайның өске-бир хурең ады дараазында хөмчээлге чарышка тергийн эки киришкен.

4 хар чедир назьыг аныак чүгүрүк чаваалар

Ипподромнуң чарыш шөлүн ийи долгандыр маңнаар 3200 метр хөмчээлге он үш аныак чүгүрүк аъттарның чарыжына Эрзинден Сергей Ынаалайның дөрт харлыг хурең ады 4 минута 22 секунда иштинде эртип келген. Ийиги черни Чөөн-Хөмчиктен Бичен-оол Хомушкунуң үш харлыг бора ады (ол чааскаан, шынап-ла, кожуунунуң адын төлөптүг камгалаан, үези – 4.23 сек.) ээлээн. Үш дугаарында Андрей Тондуптуң бора ады келген (4.27 сек.).

Улуг чүгүрүк аъттар

Сөөлгү бо 4800 метрнүң азы үш долгандырыгның чарыжына беш аът киришкен. Аңаа Чеди-Хөлдөн Андрей Монгуштуң бора ады хөмчээлди 6 минута 38 секунда эрткеш, бирги черни ээлээн. Ийиги-үшкү черлерни Каа-Хөмниң төлээзи Алексей Монгуштуң Чаяан-Бора деп ады биле Би-Хөмден Арсен Лапчарның калдар ады аразында үлөшкөннөр (6.39 сек. болгаш 6.52 сек.). Бо чарышка сураглыг Эзир-Караның чурту Тес-Хөмниң Ак-Эриктен акаа Аржаанның ады шаңналдыг черге кирбейн барган.

Чарыштын каш аңгы хөмчээлинге эрткен болгаш шаңналдыг черлерни алган аъттарның эзелеринге шаңнал кылдыр хевистерни, бажың иштинге хүн бүрүнүң ажыгалының техника-

ларын, алдын, мөңгүн болгаш хүлер медальдарны база дипломнарны Кызыл хоорайның спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле комитетиниң удурткучулары тывыскаан. Каа-Хөм кожуунуң Дерзиг-Аксы суурдан деткикчилер база боттарының шаңналдарын тывысканы демдеглексенчиг.

Баштайгы чарыштар үезинде Тываның ат-сураглыг артистери, Кызыл хоорайның ортумак школаларының салым-чаяанныг өөреникчилери ипподромга чыылган көрүкчүлерге ыры-шоорун болгаш танцы-самын бараалгадып турган.

Оларның аразында ТР-ниң алдарлыг артистери Станислав Ириль, Анзат Куулар, Екатерина Бады-Суур дээш, өскелер-даа бар болду. Ылаңгыя тыва улустуң аътка тураскааткан, ону алгаан ырлары хөй болганы маргылдааның организаакчыларының аңаа тускай белеткенип турганын демдеглеп турар. Оюннар үезинде бижиткен тыва хөгжүм база доктаамал ойнап турганы солун.

Ипподромну септээн соонда, ооң ажыдышыкынынга тураскааткан баштайгы аът чарыштары доозулган. Бо

удаа аңаа киржип турар аъттарның саны кым-бир кижиге эвээш кылдыр сагындырар чадавас. Ынчалза-даа мен бодум хуумда баштайгы удаа безин оларның саны багай эвес-тир деп бодадым. Келир чылын болгаш моон-даа соңгаар чылдарда чарыштарның киржикчилери аъттарның саны чүгле улам көвүдээр апаар. Ол ышкаш ипподром чүгле кызылчыларның эвес, а республиканың бүгү чонунуң ынак бир дыштаныр чери апаарына бүзүрел улуг. Ооң кадында ипподромну септеп кылган оолдар болгаш аът спортунга ынактар келир чылдың Наадымының чамдык аът чарыштары маңаа эртеринге бүзүрелдиглер. Ол ындыг турар ужурлуг-даа, оон башка ипподромну катап септээн ажыы чүл?

Юрий КӨК-ООЛ.

ЧАРТЫК МАРАФОННУҢ ТИИЛЕКЧИЛЕРИ

Кызылдың Хоорай хүнүнге тураскааткан байырлал үезинде, сентябрь 9-та, 21 километрге чартык марафон болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле 30 чадаг чарышчы киришкен, оларның үжү херээжен марафончулар.

Тываның 5 чылы аттыг стадиондан маңнап үнген спортчулар Кызыл – Кара-Хаак оруу – Кызыл аразына маңашканының түнелинде, бирги черни Кызылдың «Бистиң бажыңывыс» МУБ-туң ажылчыны Игорь Маады 1 шак 12 минута 27 секунда үе иштинде эрткеш, бүзүрелди-биле чаалап алган. Ийиги черге бо чылгы Наадымының чемпиону, Арыг-Бажы ортумак школазының башкызы Хамар-оол Минчеш-оол (1.14.44 сек.) төлөптүг болган, а хүндүлүг үшкү черни Михаил Монгуш ээлээн (1.16.29 сек.).

Бо хөмчээлге маңашкан үш херээжен башкы республикада билдингир болгаш хөй удаа мындыг маргылдааларга чемпионнап чоран спортчулар. Субботада эрткен чартык марафонга олар аразында шаңналдыг черлерни үлөшкөннөр. Бо чылгы Наадымының чемпиону, Көк-Тей ортумак школазының башкызы Ия Донгак база катап тиилекчи болган (1.26 мин.). Ооң ийис эки Кызылдың №1 ортумак школазының башкызы Ая Дослан ийиги черни ээлээн. Үшкү черни Кызылдың автоорук техникумунуң башкызы Роза Сотпа алган.

Тиилекчилерге шаңнал кылдыр 2000-2000 рубльдерни, шаңналдыг черлерни алган спортчуларга тус-тузунда 1000-1000 болгаш 500-500 рубльдерни, медальдарны болгаш дипломнарны тывыскаан.

Шыдыраага Артыш ЧҮЛДҮМ чемпионнаан

Ол-ла хүннерде Кызылдың дыштанылгы парыгына хоорайның шаңналы дээш шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен. Бурун шагның чараш бо оюнунга 16 шыдыраачы киришкен, оларның база-ла үжү республиканың шыырак дээн херээжен шыдыраачылары болган.

Эр ойнакчылар аразына спорт мастеринге кандидат Артыш Чүлдүм 15-тен 13 санны алгаш, бирги черни ээлээн, ийиги-үшкү черлерни Олег Дамбиев биле Орлан Монгуш аразында үлөшкөн.

Херээжен шыдыраачылар аразына бирги черни Анна Кол, ийиги черни Наталья Ооржак болгаш үшкү черни Марина Доржу ээлээн. Шаңналдыг черлерни ээлээн шыдыраачыларга акша шаңналдарын тывыскаан.

Бистиң көрр.

Аныяктар хурежи

АРЗЫЛАҢ МӨГЕ АНДРЕЙ ХЕРТЕК ШҮҮЛГЕН

Сентябрь 10. Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга Кызыл хоорайның 92 харлаанынга тураскааткан 16-дан 28 хар чедир аныак мөгелерниң хурежи. 75 мөге күжүн шенежиринге белен турлар.

Арзылаң мөге Андрей Хертек, аныяктар ортузунга хүрештерге шүглүп турган мөгелер Алексей Монгуш, Аңгыр Куулар, Ай-Демир Монгуш, Александр Хуурак олар баштаан байырлыг чыскаалга аныяктарны көөрге, аянныг чараш-даа, чоргааранчыг-даа. Ат-сураглыг аныак мөгелер Начын Монгуш чогул, ол сумо хүрешке делегей чемпионадынга киришкеш, 80 килге чемпионнап каанын өөрүп дыңнаан болгай бис, аңаа катап-катап байыр чедирбес аргажок. Эр хөй, Начын! Ат-сураглыг аныак мөгелеривистиң чамдыктары база чогул, ооң чылдагааны билдингир — студентилер аңгы-аңгы өөренип турар хоорайларынче чорупканнар-ла болгай. Артаас Ооржакты, Ким Седен-оолду, Күзечи Кууларны чыскаалда көзүлбес боорга-ла, көрүкчүлөр дораан эскерип, чоктап ор бис.

Хоорай хүнүнге тураскааткан хүрештин тугун аныяктарның тулган чемпиону Алексей Монгуш көдүрдү.

Хүрештин кол деткикчилери – Кызыл хоорай чагыргазының даргазы, ооң оралакчызы В.Б.Яндай-оол база харылзааның МТС кампаниязы. Маргылдааның кол судьязы – сураглыг мөге, хоорайның спорт школазының башкызы Начын Виктор-ович Конгаа, секретары – Айдаш Анатольевич Самдан. Оларга байлак арга-дуржулгалыг мөгелер Өргөлээр Ондар, Алексей Хомушту, Адар Куулар дуздалагып, консультантылап орлар.

Бирги салыг. Аныяктар удаа-дараа шөлче үнүп, саат чок хүрежип тур. Мөгелер аразында алышкылар элээн хөй дээрзин оларның ат-фамилиязында эскерип болур: Кара-Салдар, Хуурактар, Кенденнер, Чаймаалар, Сүктөрлер дизе-ле...

Бо салыгда шыырак дээн аныак мөгелер Сагаан-оол Херел биле Түлүш Сайын-Белек душчуп келди. Олар кайызы-даа тинлелгеже кордакчылар дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа баштайгы салыгда-ла күжүн шенежип, кайы-бирээзи чайлаар ужурга таварышкан. Танды биле Тес-Хөмниң төлээлери үр-ле тутчуп келдилер. Дөрт хончулаштырган соонда, Тандының огулу Херел октаан.

Сагаан-оол Херел ады дыңналган ояар ол-бо хүрештерге шүглүп, үжүрлежип, шаңналдыг черлерни ал турар аларган мөге бо. Дурт-сыны бедик, мага-боду аажок шыырак мөге. Барыын-Хөмчиктин кожуун байырлалына ону бир дугаар көргөн

көрүкчүлөр «Чүү кончуг мындыг шыырак оол тыптып келди бо!» деп магадал органын сактып келдим. Ол хүрешке Херел дөртче киргеш, Арзылаң мөге Андрей Хертекке октадыпкан чүве.

Дыка дүрген хүрежип турган мөгелер аразына ийи шыырак мөге душчуп кээрге, дыка илден, күш-шыдалы ден болгаш арай боорда октажыр. Чадаанадан Кара-Сал Аян биле Кара-Сал Седен-Очур ынчалдылар. База-ла дөрт хончуже кириптерге, ынчан Аян октады.

Сүктөр Буян биле Кыргыз Аржаанның хүрежи маргылдаа үндүргөн. Аржаан октаан мен деп туруп бээрге, видеокамераның тырттырып каанындан көөр ужурга судьялар таварышкан. Оон илерээни болза, Аржаан мурнай даяныпкан болду.

Дүвөндөй Чечек-оолду хүрешке ынактар эки таныыр апарган. Ол Россия чергелиг элээдилер маргылдааларына каш чыл улаштыр доктаамал киржип, чемпионнап-даа турар болгай. Бо баштайгы салыгда ол база-ла Андрей Хертекке октадыпты.

Оон аңгы онзагай чүве бо салыгда болбады: шыырактары кошкактарын октагылаан. Ынчалза-даа чаа аттар хөй, оларны сактып алылыңар, чоорту арга-дуржулга кирип, удавас оюну-биле бисти магададыр мөгелер-дир. Ол дээрге Би-Хөмден Бадан-оол Демир, Чеди-Хөлдөн

Дакан-оол Шолбан, Тожудан Меңги Ооржак, Ак-Довурактан Эрес Монгуш, Тес-Хөмден болду бе, Күдер-Кежик, Өвүрдөн Донгак Артыш дизе-ле, эмгежок-эмгежок.

Ийиги салыг. Бо салыгның эгезинде ле ийи алышкының ады үндү: Кызыл-Кат Кенден (Бадыраа Чингис, Кызыл), Кара-Кат Кенден (Сайдаш Монгуш, Өвүр). Олар кайызы-даа удурланыкчыларын октап кагды.

Би-Хөмден сөөлгү үеде мөгелер көстүп кээп турар апарган. Аныак мөге Айдың Арган-оол Шамбалыгың Найыр Конгаа-биле үр-ле тудушту: дөрт хончу, дедир хончу, катап дөрт хончу, удур-дедир сегиржип, кайы-бирээзи көдүргеш, салып-ла тур. Элээн болганда мөге уктуг Найыр удурланыкчызын даяндырыпты.

Кызылдан Саян Такталды хол бөмбүкчүзү деп хөй көрүкчүлөр эки билер чүве-дир. Ол Олимпийжи курлавырлар училищезин дооскан. Бо удаада ол хүрежип үнүп кээрге, аажок сонуургап орлар. Мөгелер чурту Өвүрдөн келген Аян Кууларны Саян октап кагды.

Аныяктарның тулган чемпиону Алексей Монгуш (Өвүр) Каа-Хөмден Борбак-оол Жөнаны секунда иштинде-ле октап каапты. Ол-ла хире үе иштинде, карак чивеш аразында база-ла Өвүр огулу, база-ла тулган чемпион Аңгыр Куулар Чадаанадан шыырак мөге Сылдыс Монгушту октай каапты. Чүс ажыг килдиг, кончуг шыырак мага-боттуг Самбуу Эдикти Тес-Хөмниң Сүктөр Буян октады. Чаймаа Ахметти көрүкчүлөр 2-3 чыл бурунгаар танып алган бис, шыырактарның санынче дораан кирген мөге чүве. Бо удаада ол Арзылаң мөге Андрей Хертекче дидим халдап турза-даа, октадыпты.

Үшкү салыг. Он алды мөге артар ужурлуг, ынчалза-даа бо удаада мөгелер саны хөй болганындан сесче кирер мөгелерни «мугурлаары-биле» чамдыктарын катап хүрештирипти. Чижээлээрге, Алексей Монгуш ам чаа-ла Сүктөр Буянын октаанда болза, ону Андрей Хертек-биле база хүрештирди. Андрей буттаарга алыспайн, халдап турза-даа, Алексей октадыпты. Кара-Сал Аян ам чаа Мортый-оол Чингисти октаан болза, улаштыр-ла Сүктөр Хүреш-биле хүрежи кылдыр кыйгырды. Педколледжитин сургуулу Аянын буттаары Конгаа Начын кара олчаан деп мактап орувуста, дөрт хончулаштырыптарга, Аян октадып алды.

Мөгелер саны артык болганындан бо салыгның утказын чамдык көрүкчүлөр билбейн барган, ынчангаш судьяларны

«таарыштырып турбаңар!» деп буруудадып-даа турлар. Чогул шупту чүве дүрүм езугаар-ла болган хире. Хүрештин башкарыкчылары көрүкчүлөргө таптыг чедир тайылбырлаар турган-дыр ийин. Тодаргай тайылбыр арай-ла четпейн барды. Оон аңгыда ийиги, үшкү салыг эгеледи деп чарла-вайн, улаштыр-ла мөгелерни кыйгырып эгелей бээрге, көрүкчүлөр улам будалып оорары ол. Черле ынчаш аныяктар хүрежин тайылбырлаары берге дээрзи чугаажок, бо удаада база орта комментатор чок болду. Ол чүге ындыгыл дээрге, аныак мөгелерниң шуптузунуң ат-сывын, арын-шырайын таныыр, эки билер кижги чок боор чүве-дир ийин, ынчангаш ындыг.

«Мугурлаанының» түнелинде шыырак дээн мөгелеривис Алексей Монгуш биле Чаймаа Ахмет сесче кирбейн барды. Чараш хүрежи дээш оларга харылзааның МТС кампаниязы өртектиг белектерин тывысты.

Дөрткү салыг. Артан сес мөге бо: Андрей Хертек, Ай-Демир Монгуш, Аңгыр Куулар, Сагаан-оол Херел, Найыр Конгаа, Сүктөр Хүреш, Мерген Ооржак, Санчес Кыргыз. Олар девип дооскан соонда, шөлче Андрей Монгуш биле Мерген Ооржакты чалапты. Андрей саат чокка октап кагды. Ай-Демир Монгуш биле демги-ле үстүнде мактап органын Таңдының Сагаан-оол Херел душкан. Херел алдырбайн элээн болду, ынчалза-даа Ай-Демир карак чивеш аразында буттаан соонда, Херелди ойтур базып каапты. Аңгыр Куулар база Сүктөр Хүрешти дыка чараш кылдыр дүжүрдү. А Санчес Кыргызты Конгаа Найыр октады.

Бешки салыг. Андрей Хертек Ай-Демир Монгушту октады. Аңгыр Куулар Конгаа Найырны октаан. Ай-Демир биле Найырга МТС харылзаазының төлээлери амгы үениң аш-чөм кылыр сазазы-биле (микроволновая печь) шаңнады.

Алдыгы салыг. Сүт-Хөлдүн Суг-Аксының Арзылаң мөгези Андрей Хертек биле Өвүрнүн Дус-Дагның аныак мөгези Аңгыр Куулар – ийи мөге арты. Арга-дуржулгалыг мөге Андрей Хертек октааш, шүүлдү. Бо ийи мөге өңнүг телевизорлар-биле шаңнатты.

Маргылдааның тугун Андрей Хертек бадырды. Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак тиилекчилерге байыр чедирбишаан, моон соңгаар-даа бистиң аныак мөгелеривис каяа-даа баргаш, найысылал Кызылы-выстын, Тыва Республикавыстың адын төлөпти-биле камгалап чоруурун чагып, оларга улуг бүзүрелин илеретти.

Хүреш үезинде сенага чонунуң ынак ыраажызы Андрей Монгуш, аныак хөмейжи Ай-Хаан Монгуш болгаш өске-даа аныак артисттеривис чыылганнарга аян тутту.

Светлана БАЛЧЫР, «Шынның» көрр.

(Уланчызы 8-ки арында).

«ЧЕДЕР» КУРОРТУНГА ДЫШТАНЫЛГА

Бо чылдың июль айда РФ-тиң Камгаладылга фондунуң Тывада салгырындан халас путевканы алгаш, «Чедер» курортунга дыштанырга аргалыг болдум. Ол дээш ол албан черинге өөрүп четтиргенимни илередип олур мен.

Эң-не баштай «Чедер курорту» биле танышканым мындыг. 1951 чылда мээң ада-ием Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга сумуздун Чедерниң «Тиилелге» колхозунга көжүп келген. Ол чылдың чайынында колхозтуң картофелиниң бок үнүштерин чулчул, сизген бөлөринге киржип чайладым. Суурнуң аныяктары ховуга ажылын төндүргөш, кезээ дүжерже аъттарын мунгулапкаш, ыры-шоорлуг суурже челип кирер күвө.

Курорт бажы кандай берзе, Кудук казып алгай-ла сен. Кускун караң аары берзе, Курорттадып алгай-ла сен — дийип аныяктар ырлажыр болган. Кезек тейлер аразына сизген ажаал турарывыска, ырак эвесте хөл кыдында «Курорт» дижири каш бажыңнар көстүп турар чүве. Ырының аянын бодааш, аарыг улус эмнедип баар чер болган-дыр деп иштимде бодаан мен.

Бир кезээ: «Курортка концерт болур дидир» деп чугаа тарай берген. База-ла аъттарывыс мунгулапкаш, чарыштырып четтивис. Херим даштынга аъттарывыс баглап кааш, клубка келдивис. Ол ынчан бичии бажың чораан. Сценары база бичии. Кызылдан келген артистер кончуг солун концертти көргүстүлөр. Артистерниң колдуун таныыр болдум. Кызылдың 2 дугаар школазынга өөренип турган үемде театрже үргүлчү баар, ши, концерттен чыда калбас турган бис. Ынчан кончуг аныяк артистер Чыргал-оол, Дүгүр-оол, Монгалбил, Лаптан, Екатерина Кенденбил, Максим база Кара-кыс Мунзуктар, Севилбаа, Өргелдей, Докпай, Кенден сугларны таныыр болдум. Концерт соонда келгеневис дег далашпайн, бөлүк-бөлүк бооп алгаш, тавар хөөрежиң, ырлажып чоктаан бис. Ол дүне айның черниң кырын канчаар чырыдып, бирде булут артың кире берген, дораан кестүп кээп турганы, кандыг ырлар ырлажып чораанывыс мээң сагыжымда ол хевээр таңмаланып артып калган.

Шаанда, чээрби чүс чылдың 60-90 чылдарында ол курортка база дыштанылап чоргулаан мен. Ол үе-биле амгы үени деңней бодаарга ылгалдыг чүүлдер бар болбайн аан.

Амгы үеде «Чедер» курорттун директорунда элээн хөй чылдарның дургузунда дуржулгалыг эмчи Савин Санчитович Ондар ажилдап турар. Оң ажилдап келген үези кончуг берге, ажил-агый рынок экономиказынче киргеш, байшыраак турган колхоз-совхозтар безин буураашкына таварышкан

үе. С.С. Ондар курорттун ажылын билдилеи-биле удуртуп, мал-маганны азырап өстүрүп, дузалал ажил-агыйын тудуп, ону сайзырадыр, дыштаныкчыларны эки шынарлыг аыш-чем-биле хандыраар дээш улуг күштү үндүрүп турар. Эт, сүт болгаш оон кылган ченнер столоваяның менюзунда четтир. Кезээки чөмдө хайындырган изиг сүттү чечени-даа ижиң болур, куттуруп алгаш, корпуска-даа апарып ижиң турдувус. Черле аыш-чем дугайында хомудал чок деп бодаар чордум. Ногаа, чимис аймаа бар, хүн бүрүнүн чөмни янзы-бүрү кылдыр кылырын оралдажып турар болду.

Курортта хөй чылдарда ажилдаан арга-дуржулгалыг эмчилер Сайын Сергеевич Клим, Владимир Базыр болгаш оон-даа өске эмчилер ажилдап турар болду.

Шаандакы директорлар база боттарының шыдаар шаа-биле кызып ажилдап чораан болгайлар. Ол үени-биле деңнээрге, эки талаже кирген деп санаар бир чүүлүм — корум-чурмунун шыңгырааны. Курортка эзирик кижичерле көрбөдим. Шаанда ол талазы-биле аскап турган. Ажилчынар арагалаанындан эмнээшкинер саадаар — малгаш өй-шаанда изитпээн, суг серин, столоваяның чөмненир шагы озалдаан дээш-ле, четпестер хөй турган.

Ам эмненир кирер черлерже шак-минутадын бижип бээр; манап-даа турбас, ол-ла шагында баргаш кирип аар, амыр болган чорду. Ажилдакчы уруглар ажилыга эз-харысалгалыг, эпигэвилең кыстар болду. Мен маңаа курортта чорудуп турар культура массалыг ажилга доктаап көрейн. Оң удуртукчузунун адын айтырып албааным хомуданчыг болду. Концерт удуртуп, ырлап, баян ойнап турда кончуг-ла талантылыг аныяк оол болду. Үшкү сезонну ажадып тура, курорт директору С.С. Ондар ажилдакчыларын шуптузун дыштаныкчыларга таныштырган соонда, боттарының күжү-биле концерт эгелээн. Хор тыва улустун «Дээң-дээң» ырын күүсетти. Орус, тыва-даа, аныяк, шала назы дөгүй бергени-даа шупту холук чок талантылыг улус болду.

Кандыг кончуг шупту талантылыг улус чыылган коллектив боор деп бодап, магадап шаг болдум. Директор баштаан бөлүк оол эмчилер кожаннар бадырарга, зал диңмиттиг адыш часкап, каттыржып, хөгөлп шаг болдулар. Галина Савельевна «Дамыракты» тыва дылга арыг ырлады. Мирада Чамдал, Любовь Санчаа, Николай Ондар, Долаана Саая болгаш өске-

лерниң-даа күүсеткен номерлерин зал диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле хүлээп ап турду.

Оң соонда корпустар концерттери эгелээн. Бабтай-ла мээң чурттап турганым 8 дугаар ветераннар корпусу эрттирди. Баштай корпус даргазынга Эрзинниң Меренден келген Аракчаа Чеченаны сонгуп алган. Ол корум-чурум тудар. Дыштаныкчыларны эвилелдеп, концерт белеткешкен. Боду база номерлерни кириген, 16 кижичер составтыг хордан эгелээн. Би-Хемниң Тарлагдан келген башкы Доңгак Любовь биле Шагаан-Арыг школазының математика башкызын Ондар Серенмаа оларның ийи үнге күүсеткен «Ивушка» деп ырыны ырлаанын көрүкчүлөр магадаан. Ондар Серенмаа «Хемчигешти» ырлаарга, дөрт херээжен кижичер оон аялгасынга танчы ойнааны база солун болган. Чыраа-Бажындан келген Монгуш Мергенниң күүселдези-биле Мерген-Херелдин «Чадаана», Н.Кууларның сөзүңге «Катап келбес» деп ырларны дыка чараш ыяңгылыг үнү-биле күүсеткенин улуг сонуургал-биле дыңнадывас.

2-3 хонгаш-ла, бир корпус концерт көргүзөр, шижигештер, солун, каттырыңчыг чугаалар, хөөмей, сыгыт, каргыраа, таңды, оолдар ансамбли, гитарага ойнавышаан, хөөмейлээр, ырлар оолдар хөй болду. Аңгы-аңгы кожуннардан келген күүседикчилер дээрже шупту кончуг талантылыг улус болду. Оларның аттарын шуптузун кириери болдунмастыр.

Ынчалза-даа Каа-Хем кожунунун Бурен-Аксы суурдан башкы Ооржак Чойгаана Маадыр-ооловна кончуг онзаланып турду. Өткүт, уяранчыг чараш үнү-биле «Дунмаларым», «Авам», «Седая ночь», «Лето» деп ырларны ырлап, «Ашак, кадайның чугаалажыы» деп каттырыңчыг солун чугааны күүсетти. Ол сөөлгү түңөл концертке база хөй номерлерни кириди. Монгуш Айбек гитарага боду үдевишаан, сыгыт, хөөмейни тергини эки күүсеткен. Сат-оол Монгуш «Хову каргыраазын» бадырган. Черле ынчаш шупту номерлер солун. Чалгаараар чайдаа чок, кезээниң-не клубка солун кезээлер эртип турду.

РФ-тиң болгаш ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, композитор Батый Кенеш бир ужураылга кезээни эрттирди. Билдингир ыраажы бодунуң чогааткан аялгаларына хөй-ле ырларны боду баян-биле үдеп тургаш күүсетти. Чижээ Б.Комбунуң сөзүңге «Алимаа» Т.Кызыл-оолдун сөзүңге «Чүге черле харыы читти» деп ырларны ырлады.

Т.Кызыл-оолдун сөзүңге ырыны дыңнааш, оон бижиттингенин төөгүзүн сактып ордум. Бежен чылдарда ол чогаалчы аныяк-даа

болза, оң чогаалдары чонга билдингир апарган талантылыг чогаалчы турган. Ол шүлүктөрдөн аңгыда, ынчан кым-даа биживейн турган шоодуглуг чогаалдарны бижип турган. Оң шоодуглары «Сергеге шелдирикпен» деп атбиле ном кылдыр үлген чүве. Журналист кижичер болгаш хөй-хөй очерктерни бижээн. «Адының бажы элекке хоя бербээн» болза, хөй-хөй шыраак чогаалдарны бижип каар турган. Ол Степан Агбанович Сарыг-оолдун чээни, Юрий Шойдакович-биле кончуг найыралдыг чордулар. Чораан болза келир чылын 75 харлаар турган. Өвүр чурттуг чествис-биле Сүт-Хөл чурттуг угбавыстың бажыңыга Сүт-Хөлдөн келген аныяк уруг Кызылдың башкы институтунга өөренип тургаш, барып турган. Ол бажыңга-ла душкан хире, Кызыл-оол ол уругга ынакшаан. Бирээзи черле хоржок болганы ол ыйнаан. Ол уруг өске кижичер барып алгыже чедир каш чыл сүрүп келген. Ынчан ол шүлүк чогааттыңан, а Б.Кенеш аялга бижип каан. Ол уруг хөй чылдарда школага башкылап ажилдааш, пенсияже үңген. Ажы-төлүнүң уруг-дарыын азыражып, оларның аразында чурттап чор. Өскээр бардым.

Дараазында бир кезээни Владимир Базыр эмчи эзледи. Ол эмчи ырлар талантылыг деп чүвени шаанда «Үш-Белдирге» дыштанып тургаш билген мен. Ол ынчан бир сезонда анаа культура-массалыг ажил чорудуп эрттирген. Ол база-ла бир ырының сөзүн-даа бижээн эмчи болду. База-ла тайылбыры берип тургаш, элээн каш ырларны бодунуң катаптыңмас тааланчыг үнү-биле ырлап тургаш, дыштаныкчыларны улуг сонуургалын, хүндүткелдин чаалап алды.

Кызылдан, Кур-Черден, Межегейден ансамбльтер кээп, солун концерттерин база бараалгаттылар.

Курортка чүгле концерттер эвес, шыдыраага, хол бөмбүүнге, тенниске конкурстар база болгулаан. Библиотека ажилдап турар, ында өнүгү улуг телевизорну тургускан, орайга чедир ажилдап турар болду. Ынчангаш дыштаныкчыларның хостуг үе-шагын эки организастап эрттиреринге олар өөрээш.

Курортта бүгү-ле чүве эки деп база болбас чорду. Бүгү чуртта буураашкын ону база оюп эртпээн. Корпустар иштин чугайлап, дозулап каан, хүннүң аштап-чуп, ач-чоорганнарны солуп, арыг-силигни эки тудуп турза-даа, нити эт-септиң (оруннар, хеп шкафтары, тумбочкалар) эргижирээни кончуг чорду. Мээң чыткан өрээлимде хеп шканын ажадырымга эжи-хоорлуп калган, азыга тургузуп кааным хевээр туруп кагды. Эрги ыяш корпустарның дашты кажангы шагдан бээр будут-тунмаан, эрги будуктары төктүп турар. Крышаларда шиферлер буступ, ойлулап калгылаан. Кышкы корпус ажылдап киргениниң соонда херекчок апарганы ол боор, кагдынган корпустар

база эмгежок. Ол бүгү курорт удуртукчуларының буруузу-даа эвес, «акша чок» деп аарыгның хайы-ла боор деп бодадым.

Хөлдүн сыгап турарын кайгап ханмадым! 1980-90 чылдарда хөл кыдында калбак манзалардан кылган шывыг суг-биле дең турган хөй-хөй эринден туттуңгаш, адаанда безин депишке баскаш, хөлче оожум кирер чүве. Ам ол манзалар кургак черде туруп калган. 60 чылдарда хөлдүн дүвүнде малгашче кири базылтарга, кижиниң тавангайыңа дустар кадалы бээр, бут бажы-биле дусту уштуп эккээр чүве болгай. Ам тускай шаараш демирлер кылып алган, дусту шүүрээш, корпустар чанынга ааржы ышкаш кургадыр чадып каан чыткылаар чүве. Бойдуска кам чок деп чүвевис кедергей улус-тур бис ийин. Дузун төдүп, малгажын, суун сөөртүп ап турувуста хөлүвүс соглур деп барган. Чүс чыл эртсе, бо хөл чок турар боор деп бодап турдум.

Ол-ла дыштанып тургаш солун кижилерге-даа ужураштым. Барвара Делгер-ооловна Лопсан-Серен 1957 чылдан эгелеп, бо хүн-нерге чедир Хандагайты ортумак школазында орус дыл, литература башкылап ажилдап турар. 16 чыл өөредилге эргелекчилээн. РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы, Улуг башкы деп хөрөк демдээниң эдилекчизи. 3 оолдуг, 6 уйнуктарның кырган-авазы. Школада М.Ш. Даваа аттыг чуртшинчилел музейиниң удуртукчузу. Чаңгыс школада күш-ажылының 50-ги чылыңче кирипкен.

Кира Ондаровна Дүгержаа — күш-ажылдың хоочуну. Ол база мен ышкаш «көшкен хемчик» кижичер болду. Бичии турда ада-иези Хөр-Тайга сумуздун Чедерже көжүп келген. Эмчи училищезин дооскаш, Торгалыг участка эмнелгезин хөй чылдарда эргелекчилээн, СЭКП райкомунуң херээжен чон ортузунга ажил чорудар килдис эргелекчилеп, Улус депутаттарының Хандагайты көдээ Советиниң күүсекчи комитетин он чыл даргалаан. Оң соонда Өвүр кожунунуң өөредилге килдизинге инспекторлап ажилдап тургаш 2006 чылда пенсияже үңген. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунун, ССРЭ-ниң Тайбың фондунун, ССРЭ-ниң улусчу контроль комитетинин, Тыва АССР-ниң Президиумунун хүндүлөл бижиктери-биле шаңнаткан. 3 уруглуг, 6 уйнуктарның кырган-авазы. Шак мындыг солун төөгүлүг улус-биле таныжып, чугаалажып, «Чедер» курортунга аарыг-аржывысты сегидип дыштанып алганывыс дээш курорттун ажилдакчыларына четтиргенивыс илередип, оларга база кадык-чаагай амыдыралды, аас-кежикти, ажил-ижинге чедишкенин күзедивис.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.
Кызыл хоорай.

Кадыкшылывыс кайы хирел?

Тыва Республиканың Кадык камгалам яамызының медеэлери-биле, 2006 чылдың 7 айының дургузунда республиканың чонунуң амы-тынындан чарлып турарының деңнели эрткен чылдыңга деңнээрге, 14,8 хуу эвээжээн-даа болза, бичии чаштарның төртүтүнериниң сан-түңү база-ла эвээжеп турар (6,3 хуу).

Ылаңгыя Тожу, Тере-Хөл, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Би-Хем кожуннарда чонунуң хорап турарының деңнели бедик. Чонунуң өлүп хорап турарының кол-кол чылдагааннарны алырга, колдуунда хан эргилдезиниң аарыгларындан, айыыл-халап уржуундан, хораннагаш, кемдээшкени алгаш база халдавырлыг аарыглар уржуундан болуп турар. Чон санының немежип турарын алыр болза, эрткен чылга деңнээрге, 12,3 хуу өскөн. А Тере-Хөл болгаш Тожу кожуннарда чон саны кызырлып турары илереттинген. Бо чылдың 7 айының дургузунда бичии чаштарның хорап турары эрткен чылдыңга деңнээрге, 0,2 хуу өзе бергени хараданчыг. Ылаңгыя Тере-Хөл, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Тожу

кожууннарда бо талазы-биле байдал эки эвес. Чаштарның чок болуп турарының чылдагааннарнын алыр болза, бир дугаар черде, төрүмелинден кемниг болуп турары, ийи дугаарында, төрүтүңген соонда каш хонук иштинде тургустунуп келир чылдагааннар болгаш дараазында тыныш органнының аарыглары туруп турар. Ие кижиниң амы-тынындан чарлып турарының деңнели база эрткен чылдыңга деңнээрге, барык-ла 2 катап улгаткан (эрткен чылын 7 ай дургузунда 1 таварылга турган болза, бо чылын 2 таварылга болган). Аарыг улустун эмнелге черлеринге келириниң саны 11,7 хуу улгаткан болуп турарын поликлиникаларның эки ажылы-биле тайылбырлаттынар. Чон кандыг-кандыг аарыглардан качыг-

дап турары? Бичии чаштарның болгаш элээдилерниң ортузунда бир дугаар черде тыныш органнының аарыглары турар. Дараазында чаштар ижин-баар аарыгларындан болгаш халдавырлыг, паразитерлиг аарыглардан качыгдал турар болза, элээди назылыглар кемдээшкенин, хораннанган чоруктар болгаш ижин-баар аарыгларындан колдуунда аарып турар. А улуг улусту алыр болза, бир дугаар черде хан эргилдезиниң системазының аарыглары, дараазында тыныш болгаш сының-бүүрек чергелиг органнының аарыглары туруп турар. Туберкулез аарыгы бо үе дургузунда 8,7 хуу эвээжээни өөрүнчүг. Ынчалза-даа эрткен чылдыңга деңнээрге, бо талазы-биле байдал Эрзин, Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Би-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Тере-Хөл, Тес-Хем кожуннарда улгады берген болуп турар. Сифилис аарыгы нитиизи-биле республикада 14,4 хуу эвээжээн-даа болза, Барыын-Хемчик, Чаа-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Таңды, Чеди-Хөл кожун-

нарда көвүдеп турар. Гонорея республикада 23 хуу чавызаан болза, Каа-Хем, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Улуг-Хем чергелиг кожуннарда эрткен чылдыңга бодаарга, улгадып турары демдеглеттинген. Алкоголизмден аарыгыр таварылгаларның деңнели республикада 33 хуу эвээжээн, а Мөңгүн-Тайгада, Тес-Хемде, Тожуда, Чаа-Хөлде дээш, чамдык кожуннарда сыр дедир — көвүдеп турар. А наркомания-биле аарыгыр таварылгаларның саны республикада 41 хуу улгатканы дүвүренчиг, ылаңгыя Кызыл хоорайда, Каа-Хем, Кызыл, Чаа-Хөл кожуннарда бо талазы-биле байдал баксыраан. Психиктиг азы угаан-сагыш аарыглары бо үе дургузунда эрткен чылда бодаарга, 24,5 хуу көвүдээн. Хоралыг ыжыктар-биле чонунуң аарып турары 19,1 хуу көвүдээн. Олардан ижинниң, өкленни, эмиглер бестериниң хоралыг ыжыктары хөй таваржып турар. Ынчангаш чон ортузунда аарыгларның көвүдеп турары чүгле кадыкшылдың нитиизи-биле баксырап турары-биле эвес, а эмнелге-поликлиника черлериниң

ажылының деңнелиниң бедип турары-биле база тайылбырлаттынар. Ылаңгыя хоралыг ыжыктарның илереттинериниң деңнели бедий бергени демдеглетп каары артык эвес.

Хуралга кожун төп эмнелгериниң улуг эмчилериниң ажылының деңнелин база демдеглээн. Бүгү көргүзүлгелериниң аайы-биле ажылының деңнели чавыс деп Мөңгүн-Тайганың (улуг эмчи С.Д. Куулар), Өвүрнүң (улуг эмчи В.Н. Куулар), Сүт-Хөлдүн (улуг эмчи М.М. Турчина) төп кожун эмнелгелери адаттыңан.

Бо чылдың 7 айының дургузунда кадык камгалам адырының ажилдакчыларының ортумак шылынын алыр болза, эмчилерниң 7709 рубльге деңнежип турар, ортумак эмчи ажилдакчыларының 5183 рубль, биче эмчи ажилдакчыларының 3318 рубль база өске-даа эмнелге ажилдакчыларының 4221 рубльге деңнежип турар. А «Кадыкшыл» национал төлевилелде кирип турар эмчилериниң шылыны 22102 рубль чедип турар болза, эмчи сестраларының -12681 рубль.

Надежда САТ.

35 чыл бурунгаар 1971 чылда Кызылда күрүнениң педагогика институтун дооскаш, Чөөн-Хемчик кожунун Чыраа-Бажы школазынга химия, биология башкылап ажилдаар хуваалда алган мен. Мурнунда Чыраа-Бажы суурга чаңгыс-даа барып көрбээн болгаш, кандыг-ла суур ирги, школаның коллективи мени канчаар хүлээп алыр ирги дээн чижектиг кижиге хөй-ле билдинмес айтырыглар тургустунуп келир чораан. Август 14-те кудавысты эрттиргеш, неделя болгаш школага ажилдап чедип келген мен. Школаның директорунга Өлзөй-оол Очурович Хомушку, өөредилге эргелекчизинге Демир-оол Хертекович Демчик, школадан база класстан дашкаар ажилдарның организаторунга Эзир-оол Андреевич Куулар ажилдап турган.

Директорнуң кабинетинге кире бээримге, кастыктарының дүктери чаа-ла көгерип олурар, тырың мага-боттук, даштындан көөрге топтук, кижизин кончуг кижилер олур. Мендилешкеш, сандайга олуртуп алгаш, чугаалай-дыр: — Тускай эртемниг аныяк кадр чедип келгени эки-дир. Школавыс чаа өөредилге чылынга белен. Үүрмек ажилдар ам-даа бичии бар. Бөгүндөн эгелээш, ажилдап эгелээр-ле — дээш, башкыларга таныштырып кагды. Баштайгы күш-ажылчы базымым ынчалдыр эгелээш.

Школага ажилдап чорбаан, арга-дуржулга чок кижиге эгезинде ажилдаары дыка берге чүве чораан ийин. Теория биле ылап ажилда улуг ылгал бар боор чо-

Чыраа-Бажында баштайгы школам

раан. Өөредилге чылы эгелээринге чедир институтка бижип турган конспектилерим, чыып алган ном-дептерим катап номчуп, белеткенип эгеледим. Институтка өөренип турувуста башкывыс: «Бир дугаар чылда бергедежир силер, ийи дугаар чылда ажилыңарга чаңгыр чилер, а үш дугаарында шуудап ажилдап чоруй баар силер» деп чугаалап турганы сагымга бо-ла кирер.

Мени доозукчу 10 «а» класстың удуртукчузу кылдыр дужаал үндүрүп каан. Баштайгы ажилдап келген чылдарымда школаның удуртулгазы, хоочун башкылар Осур-оол Амышынович Монгуш, Адышаа Агбакаевич Ховалыг болгаш өскелер-даа деткимче көргүзүп чораанынга өөрүп чоруур мен. Элээн каш чыл ажилдапкыш, баштайгы тургузуп турган планнарыңны, эрттирип турган кичээлдерини анализтеп олурарыңга, четпестер эңдерик-ле болур чүве чораан ийин.

Школага 13 чыл иштинде эртем башкылап, директорнуң кижизидилге ажилдарының талазы-биле орапкызынга ажилдап келдим. Педколлектив багай эвес ажилдап турган бис деп дидими-биле чугаалап болур мен. Школалар аразында чарлаттыңан чарыштарга, көрүлделерге доктаамал шаңналдыг черлерни ап келдивис. Күш-культура башкылары Мерген Дмитриевич Аир-Санааның, Николай Хыйыр-оолович Монгуштуң ажилыңа бердингени, өөреник-

чилер-биле ажилдаарының методиказы онзагай.

Школаның ажилының түнелин доозукчуларының эртем-билиг чедип база ажил-агыйга тургустунуп алганы-биле үнелээр дидир. Доозукчуларывыстан дыка-ла хөй эмчилер, башкылар, юристер болгаш өске-даа мергежилдин кижилери ажилдап чоруурлар. Чаңгыс чижек кирикээр-дир мен: Чөөн-Хемчик кожунун чагырга даргазы Никита Хокпалдаевич Куулар, кожунун Төлээлекчилер хуралының даргазы Анатолий Начын-оолович Түлүш, нотариалдыг контора эргелекчизи Рада Бүрбүевна Монгуш (Куулар), экономист Надежда Ыдый-ооловна Монгуш, көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги Галина Ким-ооловна Хомушку шупту чаңгыс кожунда ажилдап чорлар.

Башкылаашкын ажилыңа хөй-ле доктаавас деп бодалдыг мен.

Амгы үениң негелделеринге дүүштүр школа коллективи бот-башкарылга, бодун боду хандырытынары-биле ажилдап турганын бижикседим. Рынок экономиказы чаа чүүл эвес, ооң бөдүүн элементтери нитилел хөгжүлдээзиниң социалисттик-даа, капиталисттик-даа үе-чадазында турган деп билер мен. Школага башкылап турган чылдарымда амыдыралга дыка-ла хөй эки чүүлдерге өөренип алдым. Суурнуң чурттакчылары, башкылар шупту мал-маганныг, огородтук улус болган.

Оларны көрүп, чыраа кажар туткаш, картофель, ногаа тарып, инектерни, хаваннары азырап өстүрүп турдум. Амыдырал аайы-биле өскээр ажилдап чоруурда, он шаа бода малдыг чоруттум.

Дериг-херекселдеривис, аш-чемивисти боттарывыс белеткеп алгаш, чаксы дыштанылга санында-ла школаның база башкыларның бүдүн чылда оттулар топкаыжын белеткеп турдувус.

Аныяк эр башкылар звено тургузуп алгаш, чайгы шөлээвисте совхозтуң кажаларын септеп, чайлаптарга малчыннар чурттаар бажыңарны тудуп, сизген белеткеп, тараа суггарып, эвээш эвес акша-көпеекти ажилдап ап турдувус. Хуваалда езугаар чылдың-на совхозтуң малының кажаларын коптарарыңа киржи келдивис. Эр башкылар, үстүкү класстарның оолдары, катчып алгаштың Улуг-Ховуга Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры Монгуш Допур-оолович Чоланың кажазын коптарганывысты болганчок сактып кээр мен. Кончуг-даа когурумнуг, соок хүн болган. Хүнзедир ажилдааш, ажилывысты кежээки одардан хой кирип турда дооскан бис. Маадырывыс улуг иртти дөгөргөш, аш-чеминиң дээжин салгаш, чаа-ла хүндүлээш ийин.

Ол чылдарда башкыларның шалыңы шоолуг эвес, амыдыралга мөлдүк чедер турган. Күзүн-не тайгаже ийи-үш хондур үнгештиң каттап, мөөгүлөп алыр турдувус.

Ынчан таптыг-ла 80 чылдарның төңчүзү. Чайгы дыштанылга келирге-ле, кырган-авасыңа дузалажып, «Терлиг-Хая, кайда сен?» дээш, хаптар бис. Ол удаа мен 6 класс дооскан, а дунмам Тимур 5-ти дооскан турган. Кырган-авам 5 оолдун, 5 кыстың буюнныг иези чораан. Үнген-кирген чонунга эвилең-ээлдек, бодунуң күжү-биле уругларын доруктуруп, бут кырынга тургускан. Үе карак чивеш аразында караш дээр болгай. Ажы-төлү шупту өглүг-баштыг, Тываның аңгы-аңгы булуңнарында амыдыралын туду бергенер. Кырган-авамның чанында чаңгыс чөлөнгижи — ортун огул, ачамдан бичези, Маадыр акым өг-бүлөзи-биле арткан. Маадыр акымның улуг огул Шораан, менден ийи хар бичии, чажывыстан кады ойнап өскөн болгаш чайгы дыштанылгада кады ойнап, кырган-авасының малын кадарып чайлаар бис. Суурнуң чону кырган-авамны «Хемчик кадай» дээр, чогуш шын адын Дүү-Дарый дээрзин билер кижилер эвээш. Бодунуң күш-шыдалы-биле тудуп чораан шээр-даа, бода-даа малы хоомай эвес дээрзин суурнуң чону билер. Ачам оон мурнунда Терлиг-Хаяның мөңгү-суу заводунуң дизелинге ажилдап чораан. Оон амыдыралының аайы-биле Сукпак суурже көжүп, ажил-агыйын улаштыра берген. Кырган-ачам, мен чырык чер кырынга төрүттүнмэн турумда-ла, «кызыл-дустай берген» дээр чораан. Чугаам өскээр будалы берди ышкаш, дедир эгезинче эглип келилинер.

Дунмам-биле бис ийиниң дыштанылгавыс суурга эртер. Бир-ле хүн Тимур-биле хоювус эртенги одарже үндүр сүрүп алгаш, Чаңгыс-Терек уунче углаптывыс. Суурнуң турар чери онза, тайга эдээ черде. Арыкчыгашты өрү улаарга-ла, тайга-сынның бойдус-чурмалы кижини уткуп алыр. Кадыр, шаш хаялар кырынга те, чунма халчы бээр дээр чораан. Ол хүн суурдан дыка-даа ыраваан бис. Хаан дагның эдээ чоокшулап чорувуста, хенертен ыракта кара «дүрзүлөр» көстүп келди. Топтап

көөрүмге, даг чарының дужунда дөрт кара-хүрөң «дүрзүлөр» чаңгыс черде бөкперлежи алган турлар. Кадарып чоракан хоювус олардан хояр хамаанчок, ол угже углап алган ойттап чор. Араатан аң чоокшулаарга, мал ону эдөөс, талыгырдан каракка көзүлбейн турда-ла, чыдыргаш, хоюп, ол угже сүрөргө безин барбас

ындыг эвес хевирлиг. «Канчал боллардан улуг дааш үндүрбейн ырап алырды? Суурже чоокшулап алзывысса ажырбас боор» деп иш-тимде бодааш, дунмамга коргуп, девидеп турарымны эскертпезин кызыдып: «Хоюң бажын дедир ээй дозувут, өдээнге кириээли» дээримге, кижим шуут тура дүшкен черинден шимчевейн, мырыңай

тыртып кагдым. Оларның эң улуу хөй чүве-даа айтырбайн: «Кайда көрдүң?» — деп айтырды. «Дуу чарык дужунда» — дээш, холум-биле айтып бердим. Мотор хөделген соонда, ол угже халдып чоруй бардылар. Элдептиг чүве чоор. Шак ажыг хире болганда, «Урал» дедир халдып келгеш, мени олуртуп алды. Бо удаада

Болган таварылга

«Коргунчут» амытаннар

дээрзин улуг улус чугаазындан дыңнаан мен. Хайлыг чүве-биле дөмей, чаш база чаап келген. Ол «дүрзүлери» таптыг көрүптер дээримге, ырак деп чүвезин, дуран база чок, мындыг бис. «А бир эвес, сырын бистерден оларже чоруп турар болза, бо адыгузун мал ону каа эскерер» — деп бодал бажымга кирип келири билек-ле, чүрээм согуу дүргөдөп келди. Дөңгөлч кырынга туруп алгаш дунмамны: «Дүгдө чүнү көрүп тур сен?» — деп айтыргаш, холум-биле ол угже айыттым. Чай кадында ооң арнынче топтап көөрүмге, ийи караа хенертен улгадып, үнү арай чикти кончуг апаргаш: «Чүү деп чүвелерил? Чаңгыс черден ыра-вайн турар хевирлиг, мээң караам четпес, сен көрөм» дидир. Шала чоокшулап алгаш көрүп турарымга, дөрт кара «дүрзүлөр» чаңгыс черде бир-ле чүве былаажып чынгенгил, бирээзи ийи бодунуң кырынга туруп алгаш бистинг уувусче харап тур. Угаанымда чаңгыс бодал — «хайыраканнар», чаңгыс база эвес, а мырыңай дөрт де. Бистерни эскербейн турган бе дээрже, бүзүрөттүм. Ында бир-ле чүве басып алган бистерни шуут эскерер-даа хире эвес. Азы херекке албазы ол ирги бе? Азы бистерниң чоокшулап кээриности манап турарлары ол ирги бе? Кижим барааны көргөш, дөзе бээр амытан бе дээрже, бо таварылгада

чааскаан дедир маңнап чоруур чыгыгы тур. Мээң бодунуң чүрээм ушта халыыр чыгыгы, дескеш чыдыптар дээрже, хоювус бар, ат кылып кааптар. Ам канчаар, каракты шийипкеш, кара маң-биле хой бажын ээй дозуп алгаш, дедир сүрүп бадырыптым. Маңнап чорааш, бир-ле дашка тептингеш, аңдарлы бергеним база бар. Аарышкыны-даа билбээн мен. Ол үеде бажымга чык дээни-биле дөмей: «Хой черден бедик эвес болгаш оларны эскербейн турарлар» деп билдим. Чаа-ла миннип келген хире, дунмам хойну сүрүп, дузалажы берди. Иелээ суур чоогунга келгенисти безин эскербээн бис. Ааскежик бооп, ийи бодувус-даа, сүрүп бадырган хоювус-даа ончаменди болдувус. Бо хамык көргөн чүвени дунмам кырган-ававыска чугаалаар дээш, маңнап чоруй барды, а мен суур кыдырынга хой кадарып артып калдым.

Дедир ол угже харап көөрүмге, чүве-даа көзүлбес хөлүн эрттир ырак болбайн канчаар. «Көргөним «даг иргектер» ам-даа ында хевээр ирги бе азы тайгаже үнүп чоруй барган ирги бе?» деп бодандым. Суурга ооң мурнунда ындыг таварылгалар болу бээр болгаш, үр-даа болбаанда, коштуг «Урал» мотоцикл чанымга тура дүштү. Кырында суур аңчылары 5 кижилер сыныштыр олуруп алган, кожунда боо баштарын эскере

чаңгыс чолаачы, а артканнары черде артып калган болду. Тей кырынче үндүр халдып кээри-виске, аңчылар аай-дедир дураннап, сүмележип турлар. Куруг черге таварышканын билдим. Аңчыларның дуранын тудуп алгаш, «даг иргектерин» көргөн черимче көөрүмге, адыш ишти-биле дөмей көстүр болду. Чүү-даа чок, куруг. Бүгү-ле көргөн чүүлүмнү доозазын тодаргай чугаалап бээримге, аңчылар «демир адын» мунупкаш, чорупканнар. Мен чааскаан тейни куду бадып чыткаш, караам ужунга хенертен ол «иргектер» көстүп келди. База-ла дөрт, ол-ла хире ырак черде кылаштажып чорлар, чүгле өске талада, мырыңай суурже углап алган. Дуранны алгаш, топтап көрө бердим. Көрүп алган «коргунчуг-даа амытаннар» дөрт баш черлик чылгы мал болду. Ол та канчаар көрүкенивис ол чүве? Каттырыптар дээримге, каткым чок, эпчоксунарым аажок. Анаа-ла куруг черге аңчыларны дүвүредип кааным дээш, ыядырым-даа хөлчок, шынап-ла, дыка-ла эпчоксунган мен ийин. Ол үеде мен билдингир чылдагааннар-биле шынын чугаалаарындан дидинмейн барган мен. Ам кээп, ол таварылганы сактып келгеш, бурузунуп, шынын «Шын» солун дамчыштыр сактып бижидим.

Мерген ОНДАР.

Сукпак суур.

Коданында саап ижер инектиг, ногаалыг, хайындырып алган вареньелиг болурга, амыдыралга четчир чүве ийин.

1983 чылда Сүт-Хөл кожунун катап тургустунарга, мени партия райкомунун аппаратага ажилдаары-биле чорудупкан. Школага ажилдап турган чылдарымда башкыларның, комсомол комитетиниң секретарыңа, партия эге организациязының секретарыңа ажилдап турганым удуртук ажилдарга ажилдаарымга дыка-ла идиглиг болган.

Баштайгы ажилдап эгелээш школамга амыдыралдың езулуг-ла эге школазын эрткен мен. Ажилдаарыңа-даа, башкылаарыңа-даа, амыдыралга-даа өөренип алган мен. Ам-даа ажил-агыйым салбайн, чонум дээш ажилдап, чурттап чоруур мен.

Кызыл — Тээли автоооруу-биле халдып орташ, солагай талазынче ээпкеш, Куу-Шанчыг баарында дөң кырынга үнүп келирге, Чыраа-Бажы суур көстүп келир. Чыргакы хемниң унунда күш-ажылчы, хүндүлээчел чон, салган сорулгазын чедип алыр дээш ажилдап чоруур башкылар коллективи ында ажилдап турар. Чыргакының уну — бай-байлак, Чыраа-Бажының чону — кижизиг. Улугну улуг, бичини бичи деп билер. Баштайгы күш-ажылчы базымнарымны Чыраа-Бажы школазынга эгелээнимге өөрүп чоруур мен.

Дамдынчак ХОВАЛЫГ,
Сүт-Хөл кожунунуң чонну
ажылга хаара тудар төвүнүң
директору.

Шыдыраа

ХООЧУННАР МӨӨРЕЙЛЕШКЕН

Кызыл хоорай хүнүнге тураскааткан шыдыраа хоочуннар маргылдаазы найысылалдың национал парыгыңа болуп эрткен. Аңаа 14 хоочун ойнакчы киришкен.

Аңаа Таңдының Бай-Хаакта ажилдап-чурттап чоруур Даш-оол Ондар бирги черни ап, хоочуннар чемпиону адын база катап бадыткаан. Ийиги черже 70 чылдарда хоорай чемпиону чораан Дардаш Монгуш үнген, а үшкүзүндө — спорт мастеринге кандидат Николай Онуфриев.

Тускай шаңналдарга эң улуг назылыг ойнакчы Сокс-оол Ондар (74 харлыг) база Ким Донгак (62 харлыг) олар төлептиг болуп, 150-150 рубль-биле шаңнаткан.

Чемпионну болгаш шаңналдыг черлерни алган ойнакчыларны 1000, 800, 600 рубль-биле шаңнаан.

Маргылдааның кол деткичизи — Корум-чурум болгаш камгалалдың айыыл чок чоруунуң академиязының девискээр талазы-биле Тыва Республикада удуртукчузу, генерал-майор Сергей Монгуш.

Маргылдаа үезинде хоочун шыдыраачылар чөвүлелин тургускан. Ам Улуг назылыглар хүнүндө хоочуннар мөөрейлежирин дугурушкан.

Даңзы САЛЧАК,
маргылдааның кол судьязы.

Эрес-дидим кижилер

УПТЭЭР ДЭЭН БОДАЛЫ БҮТПЭЭН

Бо чылдың сентябрь 1-де «Транзит» таксизиниң чолаачызы №50 магазинниң чанынга бир пассажирни олуртуп алгаш, «Аэропорттуң» ниити чуртталга бажыңынга сөөртүп чедире берген.

Кижичок ховуга ол хенертен бижээн уштуп эккелгеш, чолаачыдан ажылдап алган акшазын болгаш машинаның дүлгүүрүн бээрин негээн. Машина иштинге шош эгелээн. Таксист билдиртпейн рацияның кнопоканын басыпкан. Машинаның иштинде чүү болуп турарын диспетчер билип каан. Бо дугайында ол милицияга дораан дыңнаткан. Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң таңныл-пост албанының рота инспектору милицияның улуг сержантызы Алексей Бадырғы, милиционер-чолаачы милицияның сержантызы Владимир Огнев составтыг бөлүк ынаар чорупкан. Чолаачыже халдаан кижичаштып дезип чоруй баарын бодаан, ынчалза-даа ону шагдаалар тудуп алган. Ол дээрге Кызыл хоорайның бир фирмазында монтажниктеп ажылдап турар 18 харлыг Николай Толоконников болган. Бо фактыга үндөйлөзүш, РФ-тиң Кеземче хоойлузунун 162 чүүлүнүн 2-ги кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Хамаатыларның дузазының, оларның хамааты хүлээлгезин бедии-биле үнелеп билириниң ачызында кем-херек үлгедикчизи туттурган. Тыва Республиканың иштики херектер сайыды полковник Виктор Лесняктың дужаалы-биле «Транзит» таксизиниң диспетчери Ирина Юрьевна Киселеваның билдиги база

эрес-дидим-чоруу дээш ТР-ниң ИХЯ-зының хүндүлел бижии-биле шаңнаан. «Транзит» таксизиниң директору Александр Александрович Киселевка сайыт өөрүп четтиришкини чарлаан.

Шылгараан милиционерлерни болгаш сагыш човангыр ак сеткилдиг хамаатыларны милицияның таңныл-пост албанының тургустунганының 83 чылының хүнүндө шаңнаан. Шаңналдарны ТР-ниң ИХЯ-зының сайыдының оралакчызы Владимир Байкара байырлыг байдалга тывыскан. Байырлал соонда милиционерлер албан-хүлээлгезин күүседип кирипкеннер.

Ая БЮРБЮ,
ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

«БОЙДУС СӨНҮ» болгаш «ШЕВЕР ХОЛДАР»

(Төнчүзү. Эгези 4-5-ки арыннарда).

Кызыл хоорай хүнүнге тураскааткан уран кылыглар болгаш «Бойдустан сөңү» деп делгелге Совет Тываның 5 чылы аттыг стадион даштынга болуп эрткен.

Найысылалдың албан организация, бүдүрүлгелериниң болгаш өөредилге албан черлериниң коллективтери аңаа идепкейли-биле киришкен. Чаңыл болган чылдың-на эртип турар байырларда да доктаамал киржи турар коллективтерни кижичи дораан эскерип, оларның ажылы, уран кылыглары чылдан чылче көвүдөп, шынары бедип оранын магадаар. Бо удаада база ындыг болду. Делгезин чүүлдерни кудумчунун аайы-биле (ийи талазында) делгеп бады келген, ооң шуптузун тавар

«Шевер холдар» делгелгези.

даа кылган, чазаан эдилелдер, этсеп эмгежок.

Школалар коллективтериниң, уругларның дыштанылга клубтарының, уран-холдар белгүмнериниң ажылы магаданчыг. Аргаан, дараан идик-хеп аймаа мырыңай кайгамчык: национал хептерден эгелээш, амгы үениң модадан чыда кагбас чараш кыстарының платьелеринге чедир

сөңү» делгелге хамыкты кайгаткан деп болур. Чай соок, чаъс-чайыктыг болуп эрткен-даа бол, чоокта доңат болгаш хамык дүжүттү «хоозураткан» бол, огород, сад, дачаларыңа карак кызыл ажылдап, бүгү кичээнгейин олче углап турган кижилериниң, албан организацияларның дүжүдү дөмей-ле чагай болганы көскү. Делгезин ногаа, дүжүт аймаан аңаа-ла чыып делгеп кагбаан, кандыг-ла бир тоолчургу маадырларга, уруглар чогаалдарының маадырларыңа дөмейлештирип, аажок солун композицияларны каастап делгезин. Оон безин кымнарның кайы хире тывынгыр-сагынгыры, чогаадыкчы фантазиязының байлаа көстүп турар. А чечектерниң чаражын чүү дээр.

Тускай комиссияның түңнээни-биле дараазында коллективтер тиелекчи болган: № 29 уруглар сады, 15 дугаар школа-лицей, дугаары 8 ортумак школа, хоорайның № 1 муниципалдыг поликлиниказы, республиканың уруглар бажыны, туберкулеза удур диспансер, аныяк натуралисттерниң станциязы, «Тываэнерго» ААН. Бо коллективтериниң удуртукчуларыңа хүндүлел бижиктерни болгаш өртектиг белектерни тывыскан. Оон аңгыда дугаары 2, 3, 10, 9, 4 ортумак школаларың болгаш дугаары 6, 30, 36, 39 уруглар садтарының коллективтериниң удуртукчуларыңа өөрүп четтиришкиниң байырлыг чагааларын чоруткан.

Бистиң корр.

Тиелекчи болган хоорайның №1 муниципалдыг поликлиниказының коллективтери.

сонуурган эргиер дээр болза, чартык хүннүң ажылы. Ынчангаш каксы дөгезин эргидивис.

Кайызын кандыг деп демделээр боор, шуптузунун чогаадыкчы ажылдап, үе-шагын харамнамай кылган чүүлдери ышкажыл.

Политехниктиг училищелерниң мастер-класстарының тывынгыр ажылдарын черле кайгаар кижичи мен: демир-дестен, ыяштан, чонардан, сөөктен дизе-ле, чүден-

чүнү чок дээр.

Бо делгелгеде эң бичи – уруглар садтарының коллективтериниң ажылдарын база делгезини солун. Уруглар яңы-бүрү чуруктары чуруп, пластилин болгаш өске-даа чүүлдерден ойнаарактары боттары чогаадып кылып турар. Кулузундан безин сюжеттиг, ханы уткалыг этюдтары уруглар чуруп, кылып каан.

Бо байырлалда «Бойдустан

Байырлалдан чуруктары Василий БАЛЧИЙ-ООЛ тырттырган.

Кажан? Каяа? Чүү?

65 ХАРЛААНЫ-БИЛЕ...

Сентябрь 8-те А.С.Пушкин аттыг республиканың национал библиотеказынга шүлүкчү Зоя Намзырайның 65 харлаанынга тураскааткан байырлыг ужуражылга болуп эрткен.

Аңаа чыылганнар библиотека ажылдакчыларының тургусканы юбилей чогаалчының номнарының делгелгезин сонуургаан. Улаштыр З.А.Намзырайны дөрже чалап, чогаалчының ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга хамаарыштыр чугааны чорудуп, хөй кижилер байыр чедирип чүве чугаалаан. Оларның аразындан ТР-ниң культура болгаш сүлдө-сүзүк сайыдының оралакчызы Г.А.Сюрюн, Тываның Улустун чогаалчызы Е.Т.Танова, Социалистик Күш-ажылдың Маадыры С.С.Тамдын-оол, Тываның ном үндүрер чериниң улуг редактору Н.Ш.Куулар, ГШИ-ниң эртем ажылдакчызы Л.С.Мижит, композиторлар С.И.Бадыраа, К.М.Бегзи база Кызылдың 5 дугаар ортумак школазының өөреникчилери, ТКУ-нун студентилери болгаш өскелер-даа байыр чедирип, чылыг-чымчак сестерни сөглөп, суй белектерни хоочун шүлүкчүгө сөңнээн. Ыраажылар Тываның болгаш Россияның алдарлыг артизи Надежда Шойгу, ТР-ниң алдарлыг артизи Юлиана Ондар олар байыр чедирип, авторнун сөзүңге бижиттинген ырлары бараалгаткан.

Ужуражылгага чыылган хөй чон чогаалчыларның болгаш композиторларның солун сактышыкынарын сонуургап дыңнаан, чоннун ырлары апарган юбилейның ырларын ырлажып, дыштанган.

«КАРАҢҒЫДА

СЫЛДЫСТЫГДА...»

Сентябрь 9-та В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга аныяк ыраажылар Роман Ондар биле Артыш Кууларның «Караңгыда сылдыстыгда...» деп концерти болган. Сураглыг аныяк ыраажы-

ларның мөгейикчилери ол кезээ театр сыңышпас, чаңгыс-даа хостуг олут чок болган. Бо ыраажылар тыва эстрадаже оруун «Сүмбер-Уула» ыры мөөрейинден эгелээн. Бөгүн олар республика чергелиг ыры мөөрейлеринге удаа-дараа киржип, шаңналдыг черлерни ээлеп турар апарган, аныяктар ортузунда сураглыг ыраажылар-дыр.

Аныяк ыраажыларга В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының администрациязы улуг сценаны бүзүрөп, ачы-дузаны көргүскени өөрүнчүг. ТР-ниң алдарлыг артистери С.Ирил, Л.Мортай-оол болгаш артистер Саяна Сат, Олег Сат, Леонид Каң-оол, Оолак Ондар, сураглыг аныяк ыраажы Шолбан Ондар олар база аныяктарны күзөлдү-биле деткээн.

ЫРААЖЫ-БИЛЕ

БАЙЫРЛАШКАН

Субботада, сентябрь 9-та, Тываның күрүне филармониязының фойезинге сураглыг ыраажы, шии артисти, ТР-ниң Чазак Даргазының Хүндүлел бижиниң эдилекчизи Сергей Ондар-биле ооң талантызының мөгейикчилери байырлашкан.

Бүгү Тываның аңгы-аңгы булуңарындан келген чон ооң өөнүн ишти Норжай Ондарга, оларның оглунга база ыраажының авазыңа, чоок кижилеринге, дөргүл-төрелдеринге, чаңгысклассчыларыңа, чаңгыскурсчуларыңа ханы кажыыдалды илергейлээн езулалды кылган.

Сөөлгү байырлажылгага ТР-ниң Культура болгаш сүлдө-сүзүк яамызының, Тываның хөгжүм-шии театрының, Тываның күрүне филармониязының, Тыва Чазактың болгаш ТР-ниң Улуг Хуралының төлээлекчилери киришкен.

Сценага чараш омур-хевирлерни тургузуп, кайгамчык чараш үнү-биле чонун өөртүп чораш ыраажы Сергей Хүлер-оолович Ондар чырык өртем-чейден чарлып чорупкан-даа бол, ооң ырлары чаңгылаанып артар дээрзи чугаажок.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

«Спутникте» чер участогун садып тур бис. Харыпжажыр телефон: 3-58-25. 18 шактан ыңай.

Сентябрь 9-та үнген № 114 «Шынын» 8 дугаар арнында «Марафонче чаламга» деп эгелиг чарлалда марафоннун эртер хүнү сентябрь 6-да деп, редакцияның бурузу-биле частына бергенин дыңнатпышаан, ону 2006 чылдың сентябрь 16-да болур кылдыр эде номчурун дилеп, чарлалды мооң адаанда катап парладывыс.

Марафонче чаламга

2006 чылдың сентябрь 16-да Эрги-Барлык суурга Тываның баштайгы эртемдени Ооржак Буян-оолович САМБУУГА тураскаал тургузар талазы-биле ачы-буян марафонунче чонувусту чаладывыс. Эрги-Барлык суурга 10.00 шакта эгелээр.

Программаны:

1. Аът чарыжы.
2. Мөге хурежи.
3. Хол бөмбүцү.
4. Шыдыраа, шашки маргылдаазы.

Төрелдери.

Тыва Республиканың Культура болгаш сүлдө-сүзүк яамызы Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артисти, ыраажы Сергей Хүлер-оолович ОНДАРНЫҢ үр звес аарааш мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 8331. Чагыт 111.

АГАР САНЬВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечиледдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлалтың материалдарың авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылылар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.